

Για την εκτίμηση της αξιοπιστίας και την αρχή της γενίκευσης

(Οι αρχικές σκέψεις και η θεωρία που δημοσιεύτηκαν στο φιλοσοφικό βιβλίο “Η Θεολογία της Επιστήμης”)

© ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗΣ
ΠΕΙΡΑΙΑΣ, ΤΚ. 18541
E-MAIL: filosofiagr@yahoo.gr
www.kosmologia.gr, www.cosmonomy.eu

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η προσπάθεια για ενοποιημένη και συνολική απάντηση στα ζητήματα που αφορούν τη δημιουργία του κόσμου, τη δομή του και τον προορισμό του και σε ένα πλήθος άλλων επιστημονικών ζητημάτων έχει ξεκινήσει από τους φιλόσοφους πριν από πολλούς αιώνες και με ισχυρά επιχειρήματα. Η δυνατότητα μίας ενοποιημένης απάντησης για αυτά τα ζητήματα και η άποψη για την ύπαρξη μίας κοινής ουσίας πίσω από το πλήθος των διαφορετικών πραγμάτων και δυνάμεων δεν είναι μία πρωτότυπη έμπνευση των σύγχρονων φυσικών, ούτε προέκυψε από "πιο αξιόπιστες" επιστημονικές παρατηρήσεις. Η ανακάλυψη ομοιοτήτων, κοινών στοιχείων και αμετάβλητων κανόνων στο σύνολο των πραγμάτων δεν εκπλήσσει τους φιλόσοφους. Αντιθέτως, για πολλούς ερευνητές, θεωρητικούς και στοχαστές, αυτό ήταν κάτι το αναμενόμενο, από τα αρχαία χρόνια. Γι' αυτό άλλωστε βρίσκουμε πολυάριθμες απόπειρες περιγραφής του Σύμπαντος από τα αρχαιότερα χρόνια, παρά την αποθαρρυντική άγνοια για τον ανεξάντλητο πλούτο της φύσης. Μάλιστα, μερικές εξ αυτών -και ιδιαίτερα στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία- οδήγησαν σε εκπληκτικές απόψεις και πλησίασαν σε σκέψεις, που για να τις κάνουν οι επιστήμονες στην εποχή μας, χρειάστηκε πρώτα να σκεφτούν επάνω σε ορισμένες δύσκολες επιστημονικές ανακαλύψεις.

Την εύκολη γενίκευση μέσα από ελάχιστο ποσοστό παρατηρήσεων -για την οποία επέκριναν τους φιλόσοφους- τώρα αναγκάζονται να κάνουν ακόμα και στο χώρο των θετικών επιστημών και ιδιαίτερα στη φυσική και στην αστροφυσική. *"Όλη η υποπυρηνική έρευνα θεμελιώνεται στην ακλόνητη πεποίθηση ότι κάπου στην καρδιά της πολυπλοκότητας της Φύσης βρίσκεται η απλότητα"* γράφει λακωνικά λ.χ. ο Paul Davies. *"Το καταπληκτικό λοιπόν συμπέρασμα είναι ότι ζούμε μέσα σ' ένα φυσικό κόσμο που είναι συμμετρικός και απλός, και έναν τέτοιο κόσμο προσπαθούμε ν' αναπαράγουμε με τις μαθηματικές εξισώσεις μας"*, όπως έγραφε ένα βιβλίο του τμήματος φυσικής του πανεπιστημίου των Ιωαννίνων

(Στοιχειώδη σωμάτια © 1985). Και οι αστρονόμοι πιστεύουν ότι παρατηρούν ένα τμήμα του Σύμπαντος που είναι αντιπροσωπευτικό δείγμα του συνόλου και όχι απλά ένα τοπικό φαινόμενο μέσα σε ένα κοσμικό χάος, όπως είναι γνωστό. Με την ίδια λογική των φιλοσόφων, αναγκάστηκαν να αξιώσουν ότι όλοι οι παρατηρητές οπουδήποτε μέσα στο Σύμπαν ή και σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή θα έχουν την ίδια εικόνα για το Σύμπαν και θα βρίσκουν τους ίδιους νόμους (*κοσμολογική αρχή*, όπως την αποκαλούν). Η προσπάθεια να περιγραφεί ο κόσμος σαν σύνολο εμφανίζει τη σύγχρονη κοσμολογία σαν ολιστική φυσική και όχι σαν μία επιστήμη που είναι ξεχωρισμένη από τη φυσική, όπως είναι η χημεία.

Για παράδειγμα, μία εύκολη φιλοσοφική γενίκευση: Μπορεί κάποιος να ισχυριστεί με συνέπεια και με λογική ανάπτυξη των συλλογισμών ότι το Σύμπαν δεν είναι αποτέλεσμα από το συνδυασμό μερικών πρωταρχικών ουσιών και ότι αντίθετως, τα πράγματα σαν σύνολο βάζουν κάποιους όρους για το πώς μπορούν να εξελιχθούν τα επιμέρους στην πορεία του χρόνου. Από την ανάπτυξη αυτής της “ολιστικής” σκέψης μπορούν να προκύψουν συμπεράσματα και να αναζητηθούν φαινόμενα, που θα δοκιμάσουν την αξιοπιστία και την ευστοχία της. Στο χώρο της επιστήμης, δεν αρκούνται σε γενικές διαπιστώσεις και σε αναφορές για το σύνολο πολλών φαινομένων και πραγμάτων. Στη γενίκευση οδηγούνται συγκρατημένα από την παρατήρηση πολλών ιδιαίτερων περιπτώσεων, με επαγωγικό συλλογισμό και για περιορισμένο χώρο αναφοράς. Θα έλεγε κανείς, ότι ξεκινούν με ένα δεδομένο, ότι πολλά από τα πράγματα είναι άσχετα μεταξύ τους και τελείως διαφορετικά, μέχρι να συγκεντρώσουν παρατηρήσεις που δείχνουν το αντίθετο. Όπως στη νομική, ο κατηγορούμενος είναι αθώος μέχρι να αποδειχτεί το αντίθετο. Με το δεδομένο αυτό, η επιστήμη ξεχωρίστηκε σε πεδία ενδιαφέροντος και έρευνας, με βάση τις ομοιότητες των πραγμάτων και το αντικείμενο γύρω από το οποίο περιστρεφόταν η έρευνα. Αυτή όμως είναι η μισή αλήθεια για την αποτελεσματικότητα της αναλυτικής και της επαγωγικής μεθόδου στο χώρο της επιστημονικής έρευνας και για το σκοπό του πειράματος.

Στο χώρο της επιστήμης -σε κάποια αντίθεση με τη φιλοσοφία- δεν

αποβλέπουν απ' ευθείας να κάνουν αναφορά σε μεγάλο αριθμό φαινομένων και πραγμάτων και να βρουν τι κοινό υπάρχει σε όλα αυτά ή με ποιο κοινό τρόπο συνδέονται ένα πλήθος διαφορετικών φαινομένων και να γνωρίσουν ένα νόμο που διέπει τα πράγματα. Επικεντρώνονται σε συγκεκριμένα πράγματα και φαινόμενα, τα οποία ξεχωρίζουν και τα παρατηρούν σε όλες τις λεπτομέρειές τους, **με περισσότερες προσδοκίες από την κατάκτηση της αλήθειας**. Σε αυτό το σημείο, οι φιλόσοφοι σαν πιο ανυπόμονοι διαφοροποιούν τη θέση τους και τον σκοπό της αναζήτησης. Ξεκινούν με δεδομένο, ότι όλα τα πράγματα συνδέονται πάντοτε μεταξύ τους με κάποιο φανερό ή κρυφό τρόπο και κάτι κοινό υπάρχει σε όλα, παρά τις ανεξάντλητες διαφορές τους. Δεν ξεκινούν τελείως αβάσιμα και αυθαίρετα από αυτό το δεδομένο και υποψιάζονται τη σύνδεση των φαινομένων με την παραμικρή ομοιότητα. Όμως για λόγους συντόμευσης δεν επικεντρώνονται εξαντλητικά σε παρατηρήσεις των πραγμάτων και δεν κάνουν απογραφή όλων των λεπτομερειών ορισμένων συγκεκριμένων πραγμάτων. Οι φιλόσοφοι, συνήθως δεν επιδιώκουν τη καλή γνώση των επιμέρους πραγμάτων για να επιτύχουν έτσι να επιβεβαιώσουν τις γενικές διαπιστώσεις, τις οποίες έκαναν με απλούς συλλογισμούς και ερμηνεύοντας ορισμένα σταθερά ή επαναλαμβανόμενα φαινόμενα. Εάν ο φιλόσοφος προσπεράσει απαισιόδοξα τη δυνατότητα της γενίκευσης και την παρατήρηση των ομοιοτήτων, τότε ίσως αναζητήσει τους λόγους που η γνώση συναντάει ορισμένες δυσκολίες και τους όρους που αυτή επιτυγχάνεται (όπως το έκαναν χαρακτηριστικά ο J. Locke 1632-1704, ο D. Hume και Im. Kant). Σε αντίθετες περιπτώσεις, η βιασύνη και ο κερδοσκοπικός προορισμός της φιλοσοφικής αναζήτησης οδηγεί σε μία επιπόλαια κοσμοθεώρηση, που συνήθως ένας δημιουργικά σκεπτόμενος μπορεί να προσπεράσει με αδιαφορία ή με χαμόγελο, αλλά δεν αποκλείεται να βρει απήχηση στην κοινωνία και να δημιουργήσει ένα θρησκευτικό και φιλοσοφικό ρεύμα.

Η εύκολη γενίκευση και η συνολική αναφορά στα πράγματα, όπως αυτή που αναφέρθηκε για το Σύμπαν σαν αδημιούργητο, είναι πολύ βιαστική, επιπόλαια και αβάσιμη για το χώρο της επιστήμης. Πράγματι, συνήθως έχουν δίκιο, όμως ο λόγος που αποφαίνονται έτσι αυστηρά και

περιφρονητικά, δεν είναι η απαίτηση να αποδειχθεί αυτή η άποψη, όπως πολλοί πιστεύουν, ούτε η αβασιμότητά της. Εξάλλου σε πλήθος περιπτώσεων, η επιστημονική έρευνα ξεκινά για να αποδειχτούν ή να θεμελιωθούν αβέβαιες θεωρίες. Ο λόγος της αμφισβήτησης και της γρήγορης “επιστημονικής” απόρριψης των ατεκμηρίωτων φιλοσοφικών απόψεων είναι ότι στο χώρο της επιστήμης δεν αποβλέπουν στη θεωρητική ικανοποίηση ή στη διατύπωση κάποιου νόμου και στη καθαρή γνώση. Στην επιστήμη, ενδιαφέρονται και χρειάζονται περισσότερες πληροφορίες, χρειάζονται την πλήρη γνώση των ξεχωριστών πραγμάτων που μελετούν, για να εξυπηρετηθούν άλλοι σκοποί, πέρα από την κατάκτηση της γνώσης, συνήθως επαγγελματικοί σκοποί. Η γνώση των νόμων που διέπουν ένα πλήθος πραγμάτων και φαινομένων, αν όχι όλων, δεν επιτυγχάνεται αναπόφευκτα μέσα από την εξαντλητική παρατήρηση των ξεχωριστών πραγμάτων και όλων των λεπτομερειών τους. Αντιθέτως, βρίσκουμε πολλές ενδείξεις και παραδείγματα, όπου η γνώση κάποιων πολύπλοκων φαινομένων είναι δυνατή χωρίς να χρειαστεί η ξεχωριστή παρατήρηση όλων των εμπλεκόμενων μερών ή όλων των χασοτικών κινήσεων (π.χ. νόμος Avogadro, σταθερά Boltzman και στατιστικές μέθοδοι). Ο Μαξ Πλανκ ανακάλυψε πολύ διστακτικά, ότι η εκπομπή των φωτεινών κυμάτων από μία πυρακτωμένη ουσία γίνεται με ορισμένες ελάχιστες ποσότητες, τα κβάντα και στάθηκε μόνο στην προσωπική παρατήρησή του. Ο Αϊνστάιν γενικεύοντας είπε πιο ολοκληρωμένα, ότι το φως από όλες τις πηγές εκπέμπεται σε κβάντα και έτσι απορροφάται.

Η άγνοια των νόμων και των κανόνων της λογικής που ρυθμίζουν ένα πλήθος πραγμάτων και φαινομένων, αν όχι όλων, αφήνει τη σκέψη να βγάλει λανθασμένα συμπεράσματα από περιστασιακές παρατηρήσεις. Είναι εξίσου επιπόλαιο να προεξοφλούμε ότι δεν υπάρχουν νόμοι που διέπουν όλα ανεξαιρέτως τα πράγματα και ότι αυτοί οι νόμοι δεν μπορούν να προκύψουν από τη λογική σκέψη και μέσα από γενικές αρχές. Αυτή η ορθολογική άποψη έχει υποβαθμιστεί και αγνοηθεί στην επιστημονική έρευνα. Μη ξεχνάμε, ο κόσμος όπου βρισκόμαστε προσφέρει τη δυνατότητα να γίνει συνοπτικά και αφηρημένα γνωστός και να περιγραφεί γενικά ακόμα και μέσα στο χώρο των επιστημών και ιδιαίτερα με

την εφαρμογή των μαθηματικών.*¹ Αυτό είναι ένα δεδομένο για την επιστήμη, το οποίο υποβαθμίζουν ή το προσπερνούν με αδιαφορία, ενώ πολλές φορές επιζητούν την απόδειξη με πείσμα και επιδεικτικά, όπως αν ζούσαμε σε ένα απερίγραπτα τρελό κόσμο ή σαν να μην είχαν εκ των προτέρων τη βεβαιότητα. Την ίδια στιγμή αυτοί αδιαφορούν για τα σημάδια που προδίδουν την ανεπάρκεια της γνώσης τους.

Είναι υποκρισία, εάν όχι ψέμα, ο ισχυρισμός ότι η συστηματική συλλογή παρατηρήσεων και το πείραμα εξυπηρετούν μόνο την απόκτηση της βεβαιότητας και της γνώσης. Αυτό μπορεί να το πιστεύουν “γραφικοί” επιστήμονες και ονειροπόλοι φοιτητές, όχι οι φιλόσοφοι. Η περισσότερη γνώση και η καλή γνώση εξυπηρετούν κυρίως την πρακτική εφαρμογή της γνώσης και αυτό προέχει για την επιστήμη και δεν μειώνει το ρόλο της ούτε βλάπτει την αξιοπιστία της. Το γνωρίζουν πολύ καλά και αν δεν βρίσκουν το θάρρος να το ομολογήσουν, αυτό γίνεται από φόβο μήπως σταματήσει να λάμπει η “αμεροληψία”, που κατά καιρούς επικαλούνται και μήπως κλονιστεί η αξιοπιστία, που είναι συνδεδεμένη με τη δύναμη της επιστήμης. Δεν πρέπει να παρουσιάζεται, η υποκριτική εικόνα, ότι η επιστημονική έρευνα και ο μεθοδικός έλεγχος της αξιοπιστίας γίνονται μόνο για την κατάκτηση της γνώσης και της βεβαιότητας. Αυτό το επιχείρημα μοιάζει με πρόσχημα για να εξασφαλιστούν άλλα οφέλη και για να μη διακινδυνέψουν με αποτυχημένες και ζημιογόνες προσπάθειες. Όπως όταν οι πολιτικοί παρουσιάζουν ονειρεμένους στόχους και υποσχέσεις, με πραγματική πίστη στα λόγια τους, αλλά συγχρόνως το κάνουν με υπερβολή για πολιτικούς σκοπούς και για την κατάκτηση της εξουσίας. Πολλές φορές, η αλήθεια επίσης εμφανίζεται σαν πνευματική κατάκτηση με την ίδια υπερβολή, που οι εταιρείες διαφημίζουν τα προϊόντα τους σαν τα καλύτερα, υποβαθμίζοντας και αποκρύπτοντας τα αδύνατα σημεία τους. Για πολλούς διαφορετικούς λόγους που μπορούμε να υποψιαστούμε, καλλιεργούν την αίσθηση της βεβαιότητας και δεν αφήνουν να φανούν τα όποια λάθη και αδιέξοδα, με συνέπεια να εξαπλώνονται στην κοινωνία λανθασμένες απόψεις και ασάφειες και να δημιουργούνται προσδοκίες, που δύσκολα μετά ξεριζώνονται από την ανθρωπι-

---

1 Τη δυνατότητα αυτή έχω εξηγήσει και τονίσει τη σημασία της με το δικό μου ιδιαίτερο και σύντομο τρόπο.

νη σκέψη. Ευτυχώς, δεν λείπουν οι επιστήμονες με δημιουργική και ανιδιοτελή σκέψη, οι οποίοι δεν έχουν μόνο επαγγελματική σχέση με το χώρο τους και δεν βρίσκονται ούτε στο άλλο άκρο, να αυτοϊκανοποιούνται με τη διανοητική ικανότητά τους. Αυτοί μπορούν να θέτουν ερωτήματα, να υποψιάζονται και να σκέφτονται με τη βοήθεια της φαντασίας και όχι μόνο να με τις βέβαιες πληροφορίες σαν ηλεκτρονικοί υπολογιστές.

Δεν είναι τυχαίο, που ο άνθρωπος μπορεί να διανοείται και να διαμορφώνει απόψεις για πράγματα που ξεπερνούν την εμπειρία του, για τα πιο μακρινά, τα πιο μεγάλα και τα πιο μικρά, για τα αόρατα και για όλο το Σύμπαν. Και οι φιλόσοφοι δεν ήταν τόσο παραπλανημένοι και ξεροκέφαλοι, όσο φαίνεται από τις ασυνέπειες, τα λάθη και τις διαφορές τους. Ένα πλήθος τυχαίων παρατηρήσεων και ανακαλύψεων στο χώρο της επιστήμης μπορούν να προκύψουν και να συνδεθούν μέσα από τη θεωρητική ανάλυση ορισμένων γενικών εννοιών και από την παρατήρηση των πιο συνηθισμένων φαινομένων. Η εξαγωγή συμπερασμάτων μέσα από συλλογισμούς και με την ανάλυση των εννοιών μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να επιτύχει κατανοητές εξηγήσεις και περιγραφές των φαινομένων και το ίδιο αξιόπιστες, όσο με τα μαθηματικά. Αντιθέτως, είναι συνηθισμένο στον επιστημονικό χώρο να γίνονται διαπιστώσεις για μικρότερο αριθμό πραγμάτων απ' όσο μας επιτρέπεται ή ν' ανακαλύπτονται σχέσεις ανάμεσα σε πράγματα, για τα οποία είχαμε προκαταλάβει ότι δεν συνδέονται ή ότι αυτές οι σχέσεις αφορούν μόνο τα τοπικά φαινόμενα. "Αρχίσαμε να μιλάμε για τη βαρύτητα με αφορμή την πτώση του μήλου και κοιτάξτε πόσο μακριά φτάσαμε!" γράφει κάνοντας απλώς την παρατήρηση ο Jayant Narlikar (στο βιβλίο του "Η ελαφρότητα της Βαρύτητας", σ258).

Κ. Γ. Νικολουδάκης

Πειραιάς, 2008

* Υ/Γ. Η εργασία που ακολουθεί περιλαμβάνει ένα μέρος από τις σκέψεις και τη θεωρία που διατυπώθηκαν με κοινό λεξιλόγιο και δημοσιεύτηκαν πριν από πολλά χρόνια (ISBN 960-385-019-5, ©2000, η Θεολογία της Επιστήμης) για τη δυνατότητα του ανθρώπου να διαμορφώνει γνώση και λογική άποψη ευρύτερα για τον κόσμο μέσα από λίγες και τοπικές παρατηρήσεις. Εδώ έχουν γίνει μερικές εκφραστικές διορθώσεις και έχουν προστεθεί γραμμές με μεταγενέστερες σκέψεις. Αυτή η συνοπτική θεωρία για τη δυνατότητα της γνώσης και της αξιοπιστίας παρουσιαζόταν για πολλά χρόνια σε ιστοσελίδες της Yahoo! (2004-2009) και από τις ιστοσελίδες της τοποθεσίας www.kosmologia.gr (2009-2020).

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΛΗΘΕΙΑ

Η αλήθεια είναι για τη γνώση εκείνο, που στην πραγματικότητα είναι η δυνατότητα της συνύπαρξης. Το να ρωτάμε τι είναι η αλήθεια, είναι το ίδιο δύσκολο να απαντήσουμε σε αυτήν την ερώτηση, όσο και σε αυτήν: τι είναι η ύπαρξη; Δεν υπάρχει αλήθεια, υπάρχει γνώση με τη δυνατότητα να είναι αξιόπιστη, δηλ. αληθινή. Είναι σαν τη δυνατότητα ενός εξαρτήματος να αποτελέσει μέρος στα υπόλοιπα ενός μηχανήματος. Η κοινή δυνατότητα των εννοιών προέρχεται από εκείνη των αντιληπτών, ενώ των αντιληπτών προέρχεται από την αντίστοιχη δυνατότητα των εξωτερικών υλικών πραγμάτων (δηλ. από τη δυνατότητα της συνύπαρξής τους και από την αλληλεξάρτησή τους σαν μέρη ενός συνόλου).

Μπορούμε ν' αναγνωρίζουμε την ύπαρξη ενός πράγματος ανάμεσα στα άλλα, ωστόσο δεν μπορούμε να την περιγράψουμε και να την αποδείξουμε εύκολα στα λόγια. Παρόμοια, μπορούμε ν' αναγνωρίζουμε την αλήθεια στο συνδυασμό των γνωστικών πληροφοριών, ωστόσο δεν μπορούμε να την αποδείξουμε και να τη συμπεράνουμε πάντοτε εύκολα, χωρίς να καταφύγουμε σε πλήθος άλλων γνώσεων και πληροφοριών.

Η αναγνώριση της αξιοπιστίας είναι πιο δύσκολη και πιο αμφίβολη από εκείνη της ύπαρξης ενός αντιληπτού πράγματος. Γιατί εκεί εκ των προτέρων συνυπάρχουν πολλά διαφορετικά πράγματα με προσδιορισμένους τρόπους αλληλοσύνδεσης και εμείς εκ των υστέρων σαν μέρη της ίδιας ευρύτερης πραγματικότητας αναγνωρίζουμε τι είναι η ύπαρξη ανάμεσα στις πολύπλοκες σχέσεις τους. Τα αντιληπτά πράγματα εξαρτώνται από πολλά προηγούμενα και ομόχρονά τους, χωρίς τα οποία δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν και να σχετίζονται κατ' αυτούς τους τρόπους. Ενώ η εκτίμηση της αλήθειας μπορεί να βασίζεται σε αναξιόπιστες και άσχετες απόψεις και χωρίς τις απαραίτητες παρατηρήσεις και μια άποψη μπορεί να συσχετίζεται με άλλες απόψεις από μερικές ομοιότητες, χωρίς να παρατηρούνται οι διαφορές τους. Μπορούμε ν' αμφισβητούμε και να διαφωνούμε με κάθε μεμονωμένη άποψη και να υποστηρί-

ζουμε ευφυώς με μεμονωμένες αλήθειες την κάθε παρανοϊκή άποψη. Διότι έτσι «ξεκάρφωτα» και επιπόλαια δεν βρίσκουμε απορίες, από την απάντηση των οποίων αποκαλύπτεται και επιβεβαιώνεται η δυνατότητα της ορθής γνώσης ή αντιθέτως αναδεικνύονται ανεπίλυτα προβλήματα και αδιέξοδα. Για τον ίδιο λόγο όταν δεν γνωρίζουμε αρκετά ένα πράγμα, πώς τα στοιχεία του συνδέονται ή ενεργούν μεταξύ τους και πώς το σύνολό τους λειτουργεί, τότε του αποδίδουμε λανθασμένες δυνατότητες και σχέσεις και δεν καταλαβαίνουμε πώς προέρχονται οι συνέπειες. Αγνοούμε με ποιον τρόπο εξελίσσεται ή λειτουργεί κάτι και πώς ακολουθεί ένα αποτέλεσμα και τότε φανταζόμαστε... Η αναγνώριση της αξιοπιστίας, η εύρεση της αληθινής άποψης, η διεύρυνσή της σε άλλες παρατηρήσεις και η απόδειξή της προϋποθέτουν ξανά ορθές και βέβαιες γνώσεις.

Η δυνατότητα να συνταιριάζει μια άποψη δεν δείχνει πάντοτε την αξιόπιστη ή την εμπειρική αλήθεια. Δεν είναι αδύνατο μια σκέψη να έχει μια σχετική αξιοπιστία σαν υποθετική αλήθεια υπό κάποιους όρους, όταν αυτή δεν περιορίζει και δεν ανατρέπεί την αξιοπιστία και την εξέλιξη της πραγματικής γνώσης. Όταν, όμως, οι απόψεις είναι τόσες πολλές και πάντοτε διαφωτιστικά συσχετισμένες παρά την αντιπαράβολή τους με άλλες. Όταν αναγκαία συνδέονται, γιατί αν όχι, τότε θα διαφωνήσουμε με μερικές σαφέστερες αλήθειες. Όταν οι απορίες που γεννούν οι ελλείψεις τους βρίσκουν την απάντησή τους και οι νεότερες απόψεις συνδέουν μερικές από τις προηγούμενες απόψεις και δίνουν μια προτεραιότητα για τη λογική διατύπωση και κατανόησή τους, τότε είναι πιο δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να αρνηθούμε ότι αυτές οι απόψεις αληθεύουν. Θα λέγαμε ότι η αναγκαιότητα και οι όροι, με τους οποίους συνυπάρχουν τα πράγματα, μοιάζει να μεταφέρεται και να αντανακλάται στις γνώσεις μας. Όταν προσφεύγουμε στην πρακτική και εξακριβώνουμε την επιτυχή «συμβολή» της, σε τελική ανάλυση συσχετίζουμε την άποψη ξανά με κάποια γνώση και την επιβεβαιώνουμε με τις νέες παρατηρήσεις.

Η ίδια η αντίληψη είναι μια μορφή γνώσης δημιουργημένη έμμεσα από τα ίδια τα πράγματα, τα οποία είναι εκ των προτέρων συσχετισμένα

και «αποδεδειγμένα» για τη συνύπαρξή τους. Είναι απ' όλους αυτόνομη, αξιόπιστη και χρησιμεύει στην πράξη σαν βέβαιη αλήθεια, τουλάχιστον πριν αμφισβητηθεί σκόπιμα ή κατά ένα μέρος. Ο τρόπος με τον οποίο δημιουργούνται οι απόψεις μας, η προτεραιότητα, ο συσχετισμός και η ανάπτυξή τους, δεν εξαρτιούνται μόνο από τη θέληση και το σκοπό μας. Όπως η ύπαρξη των αντιληπτών πραγμάτων αναγνωρίζεται από τις λεπτομέρειες των σχέσεών τους με τα υπόλοιπα, έτσι και η αλήθεια αναγνωρίζεται από τις σχέσεις εξάρτησης, προσδιορισμού, αναλογίας, ομοιότητας, προτεραιότητας, σύμπτωσης, αντίφασης και γενικά από τις σχέσεις των απόψεων με ορισμένες άλλες. Η αλήθεια είναι η κοινή αρχή του συνταϊριάσματος των απόψεων και τη διαπιστώνουμε όταν αυτές συνδέονται με μια προτεραιότητα και αναγκαιότητα, χωρίς η μια άποψη να ανατρέπεται από την άλλη και αντιθέτως αποκαλύπτοντας τις σχέσεις των αποσπασματικών απόψεων.

Ας υποθέσουμε ότι ξεκινούμε να λύσουμε ένα γιγάντιο σταυρόλεξο με τη βοήθεια λίγων συμπληρωμένων λέξεων. Με το πέρασμα του χρόνου το συμπληρώνουμε όλο και περισσότερο και μεγάλος αριθμός λέξεων που διασταυρώνονται συμπιπτουν και δεν μας αναγκάζουν να ακυρώσουμε όσες προηγουμένως συμπληρώσαμε, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις. Πόσο τυχαίο μπορεί να είναι ότι σχεδόν έχουμε ολοκληρώσει τη συμπλήρωση των λέξεων με λάθος λέξεις; Στον ανεξάντλητο κόσμο που ζούμε, υπάρχουν και οι απίθανες συμπτώσεις και δεν αποκλείεται να εξαπατηθούμε. Όταν όμως λίγο πριν από την ολοκλήρωση του γιγάντιου σταυρόλεξου αποκαλύπτουμε ένα κατανοητό μήνυμα από τη σειρά των λέξεων που συμπληρώσαμε και όταν επιπλέον το μήνυμα αυτό μας βοηθάει για να συμπληρώσουμε σωστά τα λίγα κενά που είχαν απομείνει, τότε πόσο τυχαίο μπορεί να είναι αυτό το συνταϊρίασμα; Όταν ένα πλήθος φαινομένων συνδέονται μεταξύ τους και ερμηνεύονται ενιαία, όταν όλα τα κομμάτια ταιριάζουν, έτσι που φανερώνονται άγνωστες όψεις και νέες σχέσεις που μας έλειπαν για να καταλάβουμε καλά, τότε εύκολα μπορούμε να ελέγξουμε αν το πακέτο είναι τυχαία "συναρμολογημένο" ή αν έτσι επιβάλλεται να είναι για να μην οδηγηθούμε σε αδιέξοδα και σε αδύνατες εμπειρίες.

Οι περισσότεροι άνθρωποι αναγνωρίζουν την αλήθεια με αυτόν τον αφηρημένο τρόπο (του ταιριάσματος). Η αλήθεια αναγνωρίζεται έτσι από τον καθένα, όταν για διάφορους λόγους δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί με αρκετή προσοχή, με ειδικούς κανόνες και τρόπους απόδειξης. Έτσι πιστεύουμε ότι στη σελήνη και στους γειτονικούς πλανήτες δεν υπάρχει εξελιγμένη μορφή ζωής, ότι οι πέτρες δεν διανοούνται, ότι έξω από εμάς υπάρχουν υλικά πράγματα, ότι μας περιγράφουν τα πραγματικά γεγονότα, ότι δεν ονειρευόμαστε στον ύπνο μας και τελικά στις περισσότερες απόψεις μας. Οι πολλές συμπτώσεις, οι ενδείξεις και οι συνέπειες οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι μάλλον είναι απίθανο να συνδέονται όλα αυτά τυχαία. Συνήθως, όταν οι συμπτώσεις είναι υπερβολικά πολλές και μάλιστα σε δύσκολες περιπτώσεις και όταν όλα τα κομμάτια ταιριάζουν, τότε υποψιαζόμαστε την ύπαρξη κάποιας αιτίας. **Η εξήγηση για τη σύμπτωση και το μη τυχαίο συνταίριασμα είναι αυτό που ονομάζουμε «αλήθεια».** Δεν μπορούμε να συμφωνούμε με την κάθε φαντασιοκοπία και ανοησία και για να μην εξαπατόμαστε δεν είναι πάντοτε αναγκαία τα μαθηματικά. Καθημερινά κάνουμε κινήσεις που κατευθύνονται σωστά από τις σκέψεις μας, ακόμα και κάτω από συνθήκες πίεσης του χρόνου. Καθημερινά κάνουμε σκέψεις που προδιαγράφουν τις επόμενες κινήσεις και πράξεις μας, με επίγνωση για τη βεβαιότητα ή την αβεβαιότητα του αποτελέσματος και σκέψεις επί των πληροφοριακών δεδομένων που πλημμυρίζουν τα αισθητήρια όργανα και το μυαλό μας. **Δεν ζούμε με τη διστακτικότητα που θα επέβαλλε η τεράστια άγνοιά μας και αντί να βρισκόμαστε κρυμμένοι και φοβισμένοι, φθάνουμε στο άλλο άκρο να ξεπερνάμε τα όρια της βέβαιης γνώσης** και εμείς να επιμένουμε και να παραμένουμε 100% βέβαιοι. Δεν χρειάζονται πάντοτε τα μαθηματικά για να είναι κάτι 100% βέβαιο και αυτό αποδεικνύεται ξανά χωρίς τα μαθηματικά στην καθημερινή ζωή.

Όταν λέμε ότι γνωρίζουμε εννοούμε ότι έχουμε σωστές απαντήσεις σε ερωτήματα, επιλύουμε θεωρητικά προβλήματα και δίνουμε σωστές εξηγήσεις. Όταν κάνουμε κρίσεις και αποδίδουμε ιδιότητες και σχέσεις στα πράγματα με τη διαβεβαίωση ότι είναι όπως τα είπαμε τότε υπονοούμε ότι γνωρίζουμε. Με άλλα λόγια, όταν λέμε ότι γνωρίζουμε εννοούμε ότι έχουμε ξεχωρίσει το σωστό από το λάθος και ότι διαθέτουμε τα

στοιχεία εκείνα που πιστοποιούν την ορθότητα της άποψης και την αληθία μίας άλλης. Πώς αναγνωρίζουμε το σωστό και το λάθος; Το σωστό και το λάθος πρέπει να διακρίνονται (εύκολα ή δύσκολα), διότι έτσι αναγνωρίζουμε τον τρελό από τον λογικό, την αλήθεια από το ψέμα, το εύστοχο από το άστοχο και τελικά έτσι ρυθμίζουμε τη συμπεριφορά μας με την αναμενόμενη αποτελεσματικότητα. Ο μορφωμένος άνθρωπος ή ένας καθηγητής θα μπορούσε να αναπτύξει αυτό το θέμα σε ένα ογκώδες βιβλίο για να παρουσιάσει τους κανόνες, με τους οποίους οι συλλογισμοί σχηματίζονται και πώς οι λογικές κρίσεις εξέρχονται μέχρι τους γραμματικούς και τους συντακτικούς κανόνες της γλώσσας. Όμως, στην καθημερινή ζωή μας σχηματίζουμε απόψεις και καταλαβαίνουμε σωστά πολλά πράγματα και σε πλήθος περιπτώσεων, χωρίς να χρονοτριβούμε με σκέψεις που κάνουν την επαλήθευση, χωρίς διαδικασίες απόδειξης και χωρίς ιδιαίτερη προσοχή στα νοήματα των λέξεων. Κατά κάποιο τρόπο, μπορούμε και αναγνωρίζουμε αμέσως την αναξιοπιστία και την αλήθεια, όπως όταν κινούμαστε, αναγνωρίζουμε ποιες κινήσεις πρέπει να κάνουμε για να φθάσουμε στον προορισμό μας και να επιτύχουμε την εργασία μας, χωρίς να κάνουμε διαρκώς μαθηματικούς υπολογισμούς και μετρήσεις ταχύτητας, απόστασης και δύναμης. Φυσικά, γι' αυτό κάνουμε και πολλά λάθη και συχνά αποτυγχάνουμε.

Όταν ο τρόπος ζωής και η επιτέλεση κάποιων σκοπών εξυπηρετούνται από την έλλειψη αναζήτησης και από την άγνοια και όταν οι διαθέσεις μας κυριαρχούν στη γνωστική μας δραστηριότητα, τότε η χρησιμότητα της γνώσης προέχει από τη θεωρητική βεβαιότητά μας. Έτσι λ.χ. πολλά από όσα πράττουμε καθημερινά στη ζωή μας βασίζονται σε γνώσεις, για τις οποίες εμείς δεν έχουμε εξακριβώσει την αξιοπιστία τους και τα χρονικά όρια της ισχύος τους. Ο τρόπος ζωής και η επιτέλεση κάποιων σκοπών μας δεν διευκολύνονται πάντοτε από την πολλή αναζήτηση και οι διαθέσεις μας κυριαρχούν στη γνωστική μας δραστηριότητα. Διαφορετικά θα χρονοτριβούσαμε απεριόριστα και θα ήμασταν διαρκώς

μέσα στην αμφιβολία. Αυτός είναι και ο συνηθισμένος αντίλογος, που μας αντιπαραθέτουν κάποιοι, για να δικαιολογήσουν την επανάπαυσή τους και την αποστροφή τους για την εσωτερική αναζήτηση, το διάβασμα και τον κοπιαστικό στοχασμό. Για έναν άνθρωπο που λατρεύουμε, ρέπουμε να αγνοήσουμε και να αμφισβητήσουμε όσα αρνητικά ακούσουμε γι' αυτόν και να διατηρήσουμε τη διαμορφωμένη βεβαιότητά μας. Όταν ο γιατρός μας πει τη διάγνωσή του και τη θεραπευτική αγωγή, εμείς συνήθως θεωρούμε χρήσιμο να την ακολουθήσουμε και όχι να ζητήσουμε αποδείξεις και αναλυτικές εξηγήσεις. Εάν χρειαστεί, αυτό που μπορούμε να κάνουμε είναι να ζητήσουμε την άποψη και άλλων γιατρών. **Σε αυτές τις περιπτώσεις, στις οποίες δεν αναζητάμε την αξιοπιστία της γνώσης -για τον ένα ή για τον άλλο λόγο- και βασιζόμαστε χωρίς επαρκή γνώση, έχουμε την άμεση ή αστόχαστη βεβαιότητα, την οποία ονομάζουμε πίστη ή εμπιστοσύνη.** Όταν αυτή η άμεση βεβαιότητά μας είναι για την ορθότητα της άποψης, τότε την πίστη τη λέμε καλή, ενώ αντιθέτως τη λέμε κακοπιστία. Η πίστη μπορεί να αποδειχθεί εύστοχη ή το αντίθετο και να κατευθύνει την επιστημονική γνώση. Ωστόσο δεν παύει να είναι μια βεβαιότητα βιαστική και με ανεπαρκή γνώση.

Η πίστη χωρίς όριο και θεωρητική αμφιβολία είναι αντίθετη προς την εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης και επιφέρει σύγχυση. Αντιθέτως, η εξέλιξη της γνώσης και η αναζήτηση με σκοπό τη βεβαιότητα δημιουργεί τη βεβαιότητα μέσα από την εξακριβωμένη γνώση. Περιορίζει ολοένα περισσότερο το χώρο της πίστης και αφήνει εκτός πραγματικότητας όποιον δεν μπορεί να ακολουθήσει τα βήματά της και επιμένει να διατηρεί μια πίστη, που η επιστήμη έχει δώσει τη θέση της σε μια γνώση με λογική βεβαιότητα. *Η αντίθεση της άκοπης, βεβιασμένης και πρόχειρης βεβαιότητας με τη φιλοσοφική και επιστημονική αναζήτηση είναι καθαρή.* Υπό αυτήν την έννοια, η μεγάλη μας διαφορά με τη θρησκεία επικεντρώνεται στην παραπάνω γενική αντίθεση. Αυτή μας επιβάλλει να αμφισβητούμε, να απορρίπτουμε και να μην υπολογίζουμε τις απόψεις, τις διαπιστώσεις και τις μυθοπλασίες, οι οποίες ξεφεύγουν από τα όρια της λογικής ή προσδιορισμένης βεβαιότητας και πολύ περισσότερο όταν έρχο-

νται σε σύγκρουση με τη λογική και με την εμπειρία.

Αν έτσι με την επιπόλαια αναγνώριση της αλήθειας είναι συνηθισμένο και πολύ εύκολο να λαθεύουμε, είναι άλλο τόσο εύκολο να μη χρησιμοποιούμε και ν' αμφιβάλλουμε για ένα μεγάλο μέρος από γνώσεις, οι οποίες θεωρούνται επιστημονικές αλήθειες ή αποδεδειγμένες. Γιατί πρέπει να μπορούμε εμείς οι ίδιοι να καταλαβαίνουμε την αλήθεια ή τον τρόπο που προσδιορίζει την εύρεση και την απόδειξή της. Διαφορετικά αν, για διάφορους λόγους, δεν έχουμε αυτή τη δυνατότητα, τότε η βεβαιότητά μας γι' αυτή την αλήθεια (όπως λ.χ. ότι στη σελήνη δεν υπάρχει ζωή) δεν προέρχεται από έναν αλάνθαστο τρόπο της αναγνώρισής της και είναι μια τυφλή πίστη. Ασχέτως αν είναι πραγματικά μια βέβαιη γνώση για εκείνους που την απόδειξαν. (Βλέπε πιο κάτω για την Εμπειρία & Γνώση).

Τελικά, όχι μόνο υπάρχει αλήθεια και βέβαιη γνώση, αλλά και είναι αξιοθαύμαστη στιγμή της ζωής να πράττουμε σύμφωνα με την αλήθεια, ενώ γνωρίζουμε ότι έτσι θα χάσουμε μια ευκαιρία ή θα πληγώσουμε τον εαυτό μας. Στο ερώτημα: τι είναι η αλήθεια ή πώς πρέπει να τη διαπιστώνουμε δεν μπορούμε να δώσουμε μια μικρή, εύκολη και επαρκή απάντηση. Ωστόσο δεν είναι αναγκαίο να τη βρούμε, για να συνεχίσουμε να φιλοσοφούμε και για να απαντήσουμε αξιόπιστα σε άλλες απορίες. Όπως δεν είναι αναγκαίο να διανοηθούμε τι είναι η ουσία των πραγμάτων ή ποιο είναι γενικά το Σύμπαν, για να μπορούμε να διαπιστώνουμε ποια από εκείνα που αντιλαμβανόμαστε υπάρχουν πραγματικά, ανεξάρτητα από εμάς. Αλλά, χωρίς αμφιβολία, η γνώση μας γενικά για τον ανθρώπινο λόγο είναι αρκετά σπουδαία και αναγκαία για να αναπτύξουμε - αν όχι για να αρχίσουμε - μια φιλοσοφική θεωρία, χρήσιμη για ν' αξιοποιήσουμε την εμπειρία μας και ειδικά για την αποφυγή της αβασιμότητας και των παρεκτροπών του στοχασμού.

Για να καταλάβουμε πώς νοείται το συνταίριασμα και ο συνεπής συσχετισμός των απόψεων πρέπει να αναλύσουμε και να προσδιορίσουμε λεπτομερέστερα την έννοια της γνώσης. Από τον εμπειρικό καθορισμό της θα διαπιστώσουμε αυτό που εξηγείται κοσμολογικά. Δηλαδή, ότι η γνώση έχει άμεση σχέση με την ύπαρξη κοινών και σταθερών στοιχείων στις διάφορες και ασταθείς ποιότητες πραγμάτων και με τη δυνατότητα της “αφαίρεσης” πολλών λεπτομερειών και άσχετων πληροφοριών, που ξεκινάει από τις ίδιες τις αισθήσεις. Χωρίς την ύπαρξη κοινών και σταθερών στοιχείων στα πράγματα, η ψυχή δεν θα είχε τη δυνατότητα να αισθάνεται τα εξωτερικά της πράγματα σαν σχετισμένα μεταξύ τους και να διαμορφώνει συνοπτικές απόψεις και εμπειρία για πράγματα και γεγονότα που επαναλαμβάνονται. Η ψυχή δεν θα μπορούσε να υπάρξει, αφού θα ήταν ένα ανεπανάληπτο φαινόμενο και δεν θα είχε τίποτε κοινό με τον κόσμο ή με την ψυχή των άλλων σωμάτων. Αυτή τη δυνατότητα αφαίρεσης γνωρισμάτων από το πλήθος των επιδράσεων επάνω σε ένα έμβιο ον και μιας σταθερής αίσθησης του ποικιλόμορφου κόσμου, την ονομάζουμε με πιο περιορισμένο νόημα με τη λέξη «διάνοια» ή «νόηση», αν προτιμάτε. Η ύπαρξη της ψυχής ξεχωρίζει πάντα από την άμεση σχέση της ψυχής με τον εαυτό της και από την εξήγηση αυτής της άμεσης σχέσης δεν μπορεί να λείπει ποτέ το φαινόμενο που ονομάζουμε αποσπασματικά αίσθηση, νόηση και γενικότερα, πληροφορία.

ΔΥΟ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ (ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΗ)

ΤΑ ΑΙΣΘΗΤΗΡΙΑΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η δυνατότητά μας να γνωρίζουμε την πραγματικότητα προέρχεται από αυτήν την ίδια, στην οποία είμαστε σαν ένα από τα μέρη της και η γνώση μας έχει αρχίσει -με την πρώτη αντίληψή μας- πριν αναρωτηθούμε αν την έχουμε. Όπως δεν είναι αναγκαίο να διανοηθούμε ποιο είναι γενικά το Σύμπαν για να μπορούμε να διαπιστώσουμε ποια από εκείνα που αντιλαμβανόμαστε υπάρχουν πραγματικά. Η ίδια η αντίληψη² είναι ένας τρόπος εννόησης δημιουργημένη έμμεσα από τα ίδια τα πράγματα (αυτόματα, χωρίς επίγνωση, χωρίς τη δική μας σκόπιμη συμμετοχή) και γι' αυτό είναι απ' όλους αυτονόητη και χρησιμεύει στις δραστηριότητές μας σαν βάσιμη, υπολογίσιμη και αξιόπιστη αλήθεια.

Τα πράγματα έχουν κοινά και σταθερά στοιχεία, δεν είναι τελείως άσχετα, διαφορετικά ή απροσδιόριστα το ένα από το άλλο και εμείς μπορούμε να τα αντιλαμβανόμαστε, με πρώτα αφηρημένα γνωστικά στοιχεία τα αισθήματα. Από τους συνδυασμούς των αισθημάτων σχηματίζονται αναπαραστάσεις των πραγμάτων και από τη ροή των πληροφοριών προσέχουμε, ξεχωρίζουμε και διαμορφώνουμε τις έννοιες του λόγου. **Η αντίληψη πρέπει να αρχίζει από κάποια αφαίρεση που πραγματοποιείται γρήγορα μόνη της (βιολογικά και απρόσεκτα), γιατί αν όχι, τότε δεν θα υπήρχαν μη αντιληπτά μέρη της πραγματικότητας.** Θα ήταν όλα αμέσως αντιληπτά. Αν ο προσδιορισμός της αντίληψης γινόταν μόνο από τα εξωτερικά πράγματα, τότε αυτή θα έπρεπε να μας δείχνει πολύ περισσότερα, αν όχι το σύνολο τους. Ο προσδιορισμός της αντίλη-

---

² Με τη στενή έννοια της, σαν παράσταση περιορισμένη στις αισθήσεις, σαν εσωτερική αντανάκλαση από την επίδραση των εξωτερικών πραγμάτων.

ψης εξαρτάται από τους δυνατούς τρόπους, με τους οποίους μπορεί να επηρεάζεται η ελλιπής πραγματικότητα του εαυτού μας. Δηλαδή δεν είμαστε τα πάντα και δεν επηρεαζόμαστε ταυτόχρονα με όλους τους δυνατούς τρόπους.

Δεν είναι αναγκαία καμιά δυσνόητη θεωρία ούτε καμιά μακρινή φιλοσοφική αναζήτηση, για να πούμε αν ο κόσμος που αντιλαμβανόμαστε είναι η ίδια η πραγματικότητα, κάτι το ανεξάρτητο από την αντίληψή μας. Αν συμφωνούμε ότι η αντίληψη (ή η αισθητηριακή πρόσληψη) δεν είναι αποτέλεσμα μόνο του εαυτού μας (των (βιολογικών δραστηριοτήτων του) ούτε είναι αποτέλεσμα μόνο των άλλων πραγμάτων, τότε δεν πρέπει να διαφωνήσουμε ότι: η αντίληψη δεν μας δείχνει τα ίδια τα πράγματα έτσι όπως είναι εκείνα από μόνα τους· αλλά ούτε αντίθετα μας εξαπατάει, χωρίς να μας δείχνει τίποτε από το αληθινό είναι τους.

Χωρίς την ύπαρξή μας (υλική ή βιολογική και εσωτερική), βεβαίως θα ήταν αδύνατο να έχουμε κάποια αντίληψη ή εμπειρία και επομένως, αυτά (αντίληψη και εμπειρία) δεν μπορούν ποτέ να είναι ανεξάρτητα από την ποιότητα και τις δυνατότητες της ύπαρξής μας. Η ποιότητα της αντίληψης δεν είναι ανεξάρτητη από τον εαυτό μας **στο σύνολό του**. Δηλαδή, μπορούμε να πούμε ότι ο ένας όρος, για να είναι δυνατή κάθε αντίληψη των εξωτερικών πραγμάτων, είναι ο ίδιος ο εαυτός μας. Αυτό μπορούμε να το πούμε, χωρίς να χρειάζεται να σκεφτούμε ειδικότερα σε κάποια από τα μέρη του εαυτού μας ή για μερικές ιδιότητές του. Όπως λ.χ. για τον εγκέφαλο, το νευρικό σύστημα, τα αισθητήρια όργανα. Γι' αυτό ο επηρεασμός ή η αλλαγή στην ποιότητα, στις δυνατότητες και στις σχέσεις του εαυτού μας με τα εξωτερικά πράγματα επηρεάζει (άμεσα ή πιο έμμεσα) ποια πράγματα, πού και πότε τα αντιλαμβανόμαστε, όπως και τη δυνατότητα της αντίληψης. Για τον ίδιο λόγο, ένα άλλο βιολογικό σώμα, το οποίο δεν είναι με την ίδια ποιότητα, δυνατότητες και σχέσεις δεν αντιλαμβάνεται τα ίδια πράγματα ή στην ίδια στιγμή.

Αν λοιπόν συμφωνούμε ότι τα αισθητηριακά στοιχεία και οι αντιλήψεις μας δεν δημιουργούνται ανεξάρτητα από τις επιδράσεις των πραγ-

μάτων που βρίσκονται έξω από το άμεσο είναι μας, πρέπει ακόμα να συμφωνήσουμε ότι αυτά σαν αποτελέσματα εξαρτώνται ποια είναι όχι μόνο από τις εξωτερικές αιτίες, αλλά και από τη συν-επίδραση και τις δυνατότητες του άμεσου εαυτού μας. Αν είναι έτσι -όπως μας φαίνεται ότι είναι, χωρίς πολλή ανάλυση- τότε αναμφίβολα ένα πράγμα «από μόνο του» είναι διαφορετικό από εκείνο που εμείς αντιλαμβανόμαστε. Μέσα στην αντίληψη (μιας οπτικής αντίληψης, ιδιαίτερα) πρέπει να βρίσκονται στοιχεία και τρόποι σύνδεσης, τα οποία προέρχονται από τη δραστηριότητα με την οποία είναι ο εαυτός μας και από τις δυνατές τροποποιήσεις του. Επειδή, όμως, αυτό το πράγμα μόνο του είναι διαφορετικό, δεν έπεται ότι δεν έχει τίποτε το κοινό μ' εκείνο που φαίνεται. Γιατί, το ίδιο το εξωτερικό πράγμα είναι μια αιτία, δηλαδή κάπως συντελεί στο είναι της αντίληψής μας. Πρέπει συνεπώς μέσα στην αντίληψη να βρίσκονται στοιχεία προερχόμενα από τη δική του επίδραση και των δικών του χαρακτηριστικών. Τόσο εμείς όσο και τα εξωτερικά πράγματα αυτά από μόνα τους είναι τέτοια, έτσι ώστε εμείς να μπορούμε ν' αντιλαμβανόμαστε και εκείνα να μπορούν να γίνουν αντιληπτά. Με την αντίληψή μας πραγματοποιούνται μερικές από τις δυνατότητες του εαυτού μας και συγχρόνως των πραγμάτων και δείχνει πάντοτε ένα μέρος από την πραγματικότητα, ποτέ το σύνολό της.

Η αντίληψη των εξωτερικών πραγμάτων είναι πάντοτε ένα αποτέλεσμα από τη σχέση ανάμεσα σ' εκείνα και στο συνολικό εαυτό μας. Αυτή η σχέση μας με τα πράγματα (η θέση, η στιγμή, η κατεύθυνση, η απόσταση, η γωνία, η βιολογική και η ψυχική κατάσταση κ.λπ) αλλάζει με διάφορους τρόπους και δείχνει πάντοτε ένα μέρος από την πραγματικότητα, ποτέ το σύνολό της. Η αντίληψη του συνόλου δεν θα μπορούσε να διαφοροποιηθεί. **Έτσι, η ίδια η αντίληψη (η πληροφορία μας, εάν προτιμάτε) είναι αποσπασματική γνώση της πραγματικότητας,** όπως είναι οι έννοιες του λόγου και δεν δείχνει τα πράγματα, όπως ακριβώς είναι μόνα τους (και με όλους τους δυνατούς τρόπους). Το ότι η αντίληψη δεν είναι άμεσα τα πράγματα και δεν μας τα δείχνει ακριβώς όπως είναι (δηλαδή ανεξάρτητα από τον εαυτό μας), αυτό δεν σημαίνει ότι τα πράγματα δεν υπάρχουν. Αντιθέτως σημαίνει, ότι εκείνα δεν είναι

τελείως διαφορετικά από εμάς και ακόμα, ότι τα πράγματα δεν είναι χωρίς σχέσεις, αλληλεπιδράσεις και κοινά στοιχεία.

Δεν είναι δυνατό ν' αντιλαμβανόμαστε όλα τα πράγματα στην ίδια στιγμή (ή όλα τα μέρη τους) και η αντίληψη πρέπει ν' αποτελείται από μερικά σταθερά γνωρίσματα, ανεξάρτητα από το αν αντιστοιχούν σε κάποια στοιχεία των πραγμάτων. Αυτά τα «ασύνθετα» γνωρίσματα στη σύσταση μιας πολυσήμαντης αντίληψης, τα οποία ονομάζουμε «αισθήματα» ή «ερεθισμούς» είναι και αυτά έννοιες, δηλαδή κοινά και σταθερά γνωρίσματα με αφηρημένη σημασία. Τα αισθήματα, όπως λ.χ. ένα χρώμα ή το αίσθημα της θερμοκρασίας είναι έννοιες υπό την αισθητικότητα (με εξωτερική επίδραση), διότι είναι κοινά και σταθερά γνωρίσματα. Γνωρίσματα από κάποια αφαίρεση, η οποία γίνεται γρήγορα μόνη της και μας δείχνουν χωρίς διαφορές (και λεπτομέρειες) ακόμα και όταν τα πράγματα δεν είναι διαρκώς τα ίδια. Η "παρανόηση" αρχίζει άμεσα από την αντίληψη, όπως και η εννόηση, από την οποία αφαιρούνται αναγκαία κάποια γνωρίσματα των πραγμάτων και τα ίδια τα αισθήματα συνταυτίζονται με ανύπαρκτα πράγματα ή ουσίες. Έτσι εξηγείται, γιατί η αντίληψη δεν μας δείχνει ακριβώς όπως είναι τα πράγματα. **Εάν η αφαιρετική δυνατότητα ονομάζεται διάνοια ή είναι μια διανοητική δραστηριότητα, τότε το ίδιο πρέπει να πούμε και για τη δυνατότητα της αντίληψης.** Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις ανάμεσα στα κοινά στοιχεία της αντίληψης (οι ερεθισμοί που την αποτελούν) είναι η αρχή για την εύρεση κοινών στοιχείων και σχέσεων που υπάρχουν στην πραγματικότητα. Αυτό πρέπει να εννοούμε, όταν λέμε με κάποια ασάφεια, ότι οι αντιλήψεις μας είναι αποτέλεσμα αντανάκλασης ή αναπαράστασης της πραγματικότητας. Αρκεί αυτή η τελευταία να συνεργεί στη διαμόρφωση των αντιλήψεών μας για να έχουμε αρχίσει να τη γνωρίζουμε έτσι άμεσα, ακόμα και αν οι αντιλήψεις μας ήταν -αν δεν είναι- φτιαγμένες από «ιερογλυφικά», ακόμα και αν τα αρχικά αισθήματα και οι ερεθισμοί ήταν τελείως διαφορετικά από αυτά τα οποία είναι τώρα.

Η αισθητικότητα και η νοητικότητα δεν είναι δύο αντίθετες ιδιότητες

και η μία δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς την άλλη. Η διαφορά τους είναι, ότι η πρώτη πραγματοποιείται έμμεσα, από έξω, ενώ η άλλη άμεσα, από το έσω. Στην ίδια την αντίληψη μπορούμε να προσθέτουμε ή να αφαιρούμε γνωρίσματα (όπως κάνουμε στις γλωσσικά εξωτερικευμένες έννοιες) και τότε λέμε, ότι στρέφουμε την προσοχή μας ή ότι συγκεντρωνόμαστε. Μία αντίληψη, την οποία συνταυτίζουμε με μία ή περισσότερες άλλες, όταν δεν διαπιστώνουμε ή δεν προσέχουμε τις διαφορές τους, μπορεί να θεωρηθεί σαν έννοια. Η ανασύνθεση μίας αντίληψης μέσα στην αυτοσυγκέντρωση δεν έχει τη σαφήνεια και τη λεπτομέρεια, που διαπιστώνουμε σ' εκείνη. Δηλαδή, μερικά από τα γνωρίσματά της δεν υπάρχουν στην εσωτερική ανασύνθεσή της και επομένως μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν έννοια, αντί για ασαφή και ανακριβή αντίληψη.

Από τις πιο μεγάλες ανατροπές και από τις πιο σημαντικές απόψεις που διατυπώνονται στις ηλεκτρονικές σελίδες είναι η εμφάνιση της ζωής και της ψυχής σαν φαινόμενο αφαίρεσης του υλικού κόσμου³ και σαν νοητική διαδικασία διατήρησης των σταθερών και των κοινών στοιχείων των πραγμάτων με πρώτα αφηρημένα δεδομένα από τις αισθήσεις.

Πράγματι, αυτή δεν είναι μια κατανοητή διατύπωση. Για να καταλάβει κάποιος το συγκεκριμένο δυσνόητο απόσπασμα, προϋποθέτει τουλάχιστον αυτός να έχει διαβάσει, πως δίνω ένα ευρύτερο ορισμό στη γνώση και την εννοώ σαν μεροληπτική πληροφορία που ξεκινάει από τις αισθήσεις μας χωρίς να ρωτηθούμε. Θα είναι ακόμα καλύτερα προετοιμασμένος, αν έχει διαβάσει πώς εξηγώ την ύλη σαν να πρόκειται για την πιο ελλιπή πραγματικότητα (σε αντίθεση με το πλήρες Σύμπαν). Η άποψη που συνοψίζεται με αυτή τη διατύπωση, χωρίς πολλά λόγια είναι η εξής:

Η ζωή αρχίζει με το συγχρονισμένο συνδυασμό των ελάχιστων υλικών στοιχείων, τα οποία είναι κατά κάποιο τρόπο το αντίθετο του συνόλου και του Σύμπαντος. Δηλαδή τα υλικά στοιχεία είναι η ελάχιστη πραγματικότητα και όχι το πλήρες Σύμπαν. Όταν λοιπόν, δημιουργούνται οι πρώτες μορφές ζωής, αυτές

---

³ Όμως, η ά-μεση σχέση της ύπαρξης με τον εαυτό της προϋπάρχει στο ολοκληρωμένο, ά-μεσο και ταυτόχρονο Σύμπαν και αυτή η σχέση εμφανίζεται σχετικά έμ-μεσα από την απλή ύλη, υπό τις συνθήκες που ερευνά η επιστήμη.

1) ξεκινούν από το σχεδόν τίποτα της απλής ύλης (1η αφαίρεση)

2) μέσα σε ένα κόσμο που είναι ασύλληπτα πιο πολύπλοκος, πιο μεγάλος και σχεδόν άγνωστος (2η αφαίρεση)

3) και αυτές οι μορφές ζωής πληροφορούνται μέσω των αισθήσεων μόνο τοπικά και για ένα ελάχιστο αριθμό επιδράσεων του περιβάλλοντος (3η αφαίρεση)

4) και κινούνται, αντιδρούν και βιώνουν με αυτές τις ελάχιστες πληροφορίες που τους είναι απαραίτητες (συνέπεια της αφαίρεσης)

5) και φυσικά αγνοούν και δεν υπολογίζουν το σύνολο του κόσμου και όσα δεν πέφτουν στα αισθητήρια όργανά τους (αφαίρεση δηλαδή).

Οι πληροφορίες που λαμβάνουν από τα αισθητήρια όργανά τους είναι ελάχιστες σε σύγκριση με τις πληροφορίες που θα μπορούσε να δώσει η πραγματικότητα. Τα έμβια όντα αισθάνονται και αντιλαμβάνονται φυσικά μόνο όσα μπορούν με τα όργανα που διαθέτουν και όσα είναι απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Όμως στην ίδια στιγμή τα πράγματα γύρω τους είναι περισσότερα, συνδέονται με πιο πολύπλοκους τρόπους, επιδρούν και αλλάζουν με περισσότερους τρόπους, ενώ εκείνα δεν αντιλαμβάνονται όλα αυτά. Οι πληροφορίες, λοιπόν, που λαμβάνουν από τα αισθητήρια όργανά τους είναι ελλιπείς και αποσπασματικές, κατά παρόμοιο τρόπο που και οι λέξεις στη γλώσσα μας εκφράζουν ελλιπώς και αποσπασματικά τα πράγματα. Αναπόφευκτη συνέπεια της αποσπασματικής και της ελλιπούς πληροφόρησης, εκτός από την άγνοια είναι και η διαστρεβλωμένη γνώση και η πλάνη. Η ίδια η νόηση με την οποία παρατηρούμε τα πράγματα και αντιλαμβανόμαστε υπάρχει επειδή διατηρείται μία εμπειρία, από τη συνήθεια κάποιων κοινών χαρακτηριστικών των πραγμάτων και από την παρατήρηση σταθερών σχέσεων, ομοιοτήτων και επαναλαμβανόμενων καταστάσεων στο χρόνο.

Αυτά "λέει" η δυσνόητη διατύπωση του αποσπάσματος. Μπορεί κανένας διαφωνήσει ότι οι αφαιρέσεις είναι όπως απαριθμούνται σύντομα από το 1 έως το 5; Σε ποια επιστήμη ανήκουν αυτές οι παρατηρήσεις;

"Μου αρεσε αυτο που εγραψες για την διαστρεβλωση της εμπιστοσυνης του ανθρωπινου ζωου στις αισθητηριακες του αντιληψεις αλλα δεν καταλαβαινω τι ειδους σχεση υποδεικνυεις μεταξυ αισθητικοτητας και διανοιας".

ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Εννοώ τη διαστρέβλωση που απαρίθμησα και ανάλυσα σύντομα πιο πάνω με αφορμή το δυσνόητο απόσπασμα. Αν αισθητικότητα εννοούμε την ικανότητα να βλέπουμε, να ακούμε, να αγγίζουμε και γενικά να λαμβάνουμε

κάποια πληροφορία από εξωτερικούς ερεθισμούς, τότε όπως έχω εξηγήσει σύντομα, η ικανότητα αυτή κάνει την ίδια λειτουργία, όπως η νόηση. Δηλαδή οι πληροφορίες που λαμβάνουμε από τα αισθητήρια όργανα είναι αποσπασματικές και αφηρημένες, (όπως είναι οι έννοιες των λέξεων) και "καταγράφονται" στη μνήμη μας έτσι όπως μας θυμίζουν κάτι σταθερό, κάτι το ίδιο, κάτι που επαναλήφθηκε, κάτι που μας προκάλεσε ιδιαίτερα ευχάριστη ή δυσάρεστη διάθεση.

ΑΠΡ 2010

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΝΟΗΣΗΣ

Για πολλούς, η έννοια έχει έναν ειδικότερο ορισμό και με αυτόν φαίνεται τελείως άσχετη από την πραγματικότητα και σαν κάτι, το οποίο χρειάζεται μία ολότελα νέα δυνατότητα για να υπάρχει, την οποία έχει ανεξήγητα μόνο ο άνθρωπος. Όταν λέμε, ότι η έννοια είναι μία αφηρημένη παράσταση την εννοούμε αρνητικά με συνέπεια να την αντιπαραθέτουμε με την παράσταση ή με την αντίληψη και ακόμα να τη θεωρούμε λιγότερο χρήσιμη από την τελευταία. Η ανθρώπινη διάνοια δεν είναι απλώς περισσότερη ή μεγαλύτερη από των άλλων ζώων. Είναι ευφυέστερη, γιατί διαθέτει τη νέα δυνατότητα να διατηρεί και να συγκεντρώνει τα κοινά και τα σταθερά γνωρίσματα δια μέσου της γλώσσας. Έτσι αναγνωρίζει, προβλέπει και αναμένει τα ίδια (τις ίδιες σχέσεις και συνέπειες) εκεί που αντιλαμβάνεται τα ίδια στοιχεία πιο πέρα στο χώρο και στις άλλες χρονικές στιγμές. Κατά συνέπεια, οι πράξεις μπορούν να καθορίζονται με περισσότερη γνώση στην ίδια στιγμή. Πέρα από τη γνώση των πιο άμεσων αντιλήψεων, η οποία δεν διατηρείται χωρίς τη σταθερότητα των πραγμάτων που αντιλαμβανόμαστε και των σχέσεών μας με εκείνα.

Δεν θα μπορούσαμε ν' αφαιρέσουμε καμία διαφορά ή τις λεπτομέρειες από τις κατ' αίσθηση παραστάσεις και να διατηρήσουμε έννοιες, εάν στα ίδια τα πράγματα δεν υπήρχαν κοινά και σταθερά στοιχεία. Δεν

θα ήταν δυνατή ούτε η συνήθεια.*⁴ Η συνήθεια, δεν είναι κάτι άλλο από τη διατήρηση ή αποθήκευση των πιο συχνών και κοινόχρηστων πληροφοριών μέσα στο βιολογικό σώμα. Η αρχική βεβαιότητα της φυσικής αντίληψης σταθεροποιείται σε συνήθεια και ενισχύεται με την επανάληψη και την ανίχνευση ομοιοτήτων. Στον άνθρωπο, η συνήθεια δεν δημιουργείται μόνο με την επανάληψη των ίδιων εξωτερικών εντυπώσεων και των όμοιων αντιλήψεων, όπως στα άλλα ζώα. Με τη νοητική μεταφορά των πραγμάτων μέσα στο πνεύμα, ο άνθρωπος επαναλαμβάνει συχνά ορισμένες ίδιες σκέψεις και κινήσεις. Η ίδια η διαίρεση της Επιστήμης σε οριοθετημένες περιοχές της εμπειρίας και σε "ομοειδή" γνώση, προϋποθέτει αυτήν την αποδοχή για την ύπαρξη κοινών και σταθερών στοιχείων. Έτσι, με τις γενικές έννοιες μπορούμε να διανοούμαστε σχέσεις, δυνατότητες και στοιχεία, που δεν διαπιστώνουμε άμεσα στις εμπειρικές αντιλήψεις μας. Γιατί τα ίδια τα πράγματα έχουν τη δυνατότητα και μοιάζουν, συγγενεύουν, έχουν κοινές και σταθερές δυνατότητες, σχέσεις, τρόπους δράσης και αντίδρασης.

Η ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΑΛΛΑ ΖΩΑ

---

4 * Η ΣΥΝΗΘΕΙΑ Όταν ακούσουμε κάποιον να μιλάει σε μια γλώσσα που δεν τη γνωρίζουμε, δεν καταλαβαίνουμε τίποτα. Μας φαίνεται δύσκολο να μάθουμε να μιλάμε την ίδια γλώσσα και απίστευτο πως με αυτή τη γλώσσα που εμείς δεν καταλαβαίνουμε τίποτα, οι άλλοι επικοινωνούν τόσο άνετα μεταξύ τους. Όταν ακούσουμε για πρώτη φορά μουσικές συνθέσεις όπως αυτές της κλασικής μουσικής, τότε θα μας φανούν όλες ίδιες και χωρίς ιδιαίτερες διαφορές. Μάλλον, μετά δεν θα θυμόμαστε τι ακούσαμε. Μετά από περισσότερα και συχνότερα ακούσματα θα αρχίσουμε να παρατηρούμε τις μεγάλες διαφορές τους και μερικές από αυτές τις συνθέσεις θα ξεχωρίσουν από τις άλλες και θα τις θυμόμαστε με όλες τις νότες και τις αποχρώσεις τους. Αυτό το φαινόμενο της εξοικείωσης, της προσαρμογής, της γρήγορης και βέβαιης αναγνώρισης και της αίσθησης του καλά γνωστού που επιτυγχάνεται όταν αυξηθεί η συχνότητα της επανάληψης ή η διάρκεια της πληροφορίας, το αποκαλούμε "συνήθεια". Η συνήθεια είναι η πίστη και η αυτόματη βεβαιότητα που προκαλείται με τις ίδιες πάντα πληροφορίες και όταν αυτές οι πληροφορίες επιβεβαιώνουν πάντα τις ίδιες παρατηρήσεις, τα ίδια συναισθήματα, τις ίδιες σκέψεις, τις ίδιες απόψεις. Η συνήθεια, λοιπόν, συνδέεται με την πληροφορία, με τη γνώση και μαζί με την αίσθηση της σταθερότητας. Να σημειωθεί ότι και η αίσθηση της σταθερότητας για να προκαλείται πρέπει να υπάρχει ένα βιολογικό όν σε μία κατάσταση ισορροπίας και με τάσεις επαναφοράς στην κατάσταση ισορροπίας, παρά τις επιδράσεις επάνω του.

Ο άνθρωπος διαθέτει την άμεση δυνατότητα να διατηρεί και να επεξεργάζεται τα δεδομένα των αισθήσεων και να μην περιορίζεται σε αυτά. Τα περισσότερα δεδομένα των αισθήσεων χάνονται εάν δεν υπάρχουν τα αντίστοιχα πράγματα, χωρίς τους ίδιους τρόπους επίδρασης και χωρίς τους ίδιους συσχετισμούς μας με το περιβάλλον. Με τη διατηρημένη εμπειρία και με τη γνώση των εξωτερικών πραγμάτων μπορεί να καθορίζει και να κατευθύνει τις εξωτερικές πράξεις του και να αυτοεπηρεάζεται, χωρίς εκείνα να είναι παρόντα στις αισθήσεις του και χωρίς να υπάρχουν ή να τον επηρεάζουν πραγματικά. Αυτή η σταθερή δυνατότητα διατήρησης των δεδομένων και επεξεργασίας ξεχωρίζει τον άνθρωπο από όλα τα άλλα ζώα, εσωτερικά και εξωτερικά. Διαφορετικά αυτός θα επηρεαζόταν μόνο από έξω του σαν ένα νεκρό πράγμα ή μόνο από τις αισθήσεις σαν ζώο και θα συμπεριφερόταν πιο τυχαία, απλά, χωρίς συνέχεια και όχι δημιουργικά.

Με τη φωνή είναι δυνατός ένας από τους πολλούς τρόπους εξωτερικής. Με την ανθρώπινη γλώσσα των ήχων γίνεται δυνατό να εξωτερικεύονται όσα βρίσκονται εσω-διανοητικά του αλλά και να τα επεξεργάζεται. Όχι μόνο δεν υπάρχει πράξη, που να μην επηρεάζεται από την προηγούμενη εμπειρία και τη μνήμη του, αλλά δεν θα μπορούσε ούτε να πράξει δημιουργικά και με πιο σύνθετο τρόπο. Κατά συνέπεια ούτε να κατευθύνει και να διαμορφώσει ο ίδιος την εμπειρία του με τις εξωτερικές δραστηριότητές του και να διαφοροποιηθεί στον εσωτερικό κόσμο του.

Σχεδόν όλες οι δραστηριότητες του ανθρώπου και η διάθεσή του δημιουργούνται και επηρεάζονται διαρκώς από τη διατηρημένη εμπειρική γνώση του και από τους στοχασμούς του επάνω σε αυτήν. Και όχι μόνο αυτό, αλλά ως το σημείο να συμπεριφέρεται και να ενεργεί περισσότερο επηρεασμένος από το έσω του παρά από εκείνα, τα οποία αντιλαμβάνεται πραγματικά έξω του. Η σκέψη δίνει τη δυνατότητα της διατήρησης και της συσχέτισης των δεδομένων της εμπειρίας με πιο γρήγορο ρυθμό, "καταργώντας" το χρόνο και το χώρο, αποσπώμενη από τις στιγμιαίες πληροφορίες των αισθήσεων. Αποκτάει αναγκαστικά την ικανότητα να "φτιάξει" το δικό της κόσμο. Η ύπαρξη υλικής και βιολογικής διαδικασίας για κάθε ψυχολογική και διανοητική συμπεριφορά δεν αναιρεί την παραπάνω διαπίστωση για το

ρόλο της σκέψης. Να ληφθεί ακόμα υπόψη, ότι η βιολογική παρουσία και η οργάνωσή της δεν είναι ανεξάρτητη από την ύπαρξη αυτής της εσωτερικής παρουσίας, την οποία αποκαλούμε "ψυχή" και "πνεύμα", ακόμα και αν τα τελευταία θεωρηθούν λειτουργίες της βιολογικής ύπαρξης. Η λειτουργία του βιολογικού οργανισμού μεταβάλλει και τροποποιεί τον ίδιο τον οργανισμό και ο οργανισμός δεν είναι μόνο ο ορατός στα χονδροειδή τμήματά του. Η σχέση της σκέψης με την ύλη και η ουσιαστική διαφορά του ανθρώπου από τα υπόλοιπα ζώα, αποτελούν από τα πιο παρεξηγημένα ζητήματα στο χώρο της επιστήμης.

Η ΓΝΩΣΗ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Μπορούμε να μιλάμε για κάποια εμπειρία την οποία δεν έχουμε και αυτή η δυνατότητά μας προέρχεται από την εμπειρία, με το διάμεσο ορισμένων εννοιών, οι οποίες μπορεί να προήλθαν από έναν ελάχιστο αριθμό αντιλήψεων, αλλά να αναλογούν και να βρίσκονται σε πολύ μεγαλύτερο. Όταν λ.χ. λέμε, ότι ο άνθρωπος έχει δύο πόδια, αυτό είναι αλήθεια όχι μόνο για όσους έχουμε αντιληφθεί -αυτή είναι η πραγματική εμπειρία μας- αλλά και για αναρίθμητους άλλους, παρόντες και απόντες. Το ότι θα πεθάνουμε το γνωρίζουμε, χωρίς να έχουμε εμπειρία του θανάτου μας, ότι ένα γυάλινο ποτήρι θα σπάσει όταν το εκσφενδονίσουμε το γνωρίζουμε πριν το πράξουμε και τη χημική σύσταση ενός μακρινού αστέρα μπορούμε να τη γνωρίζουμε, χωρίς να πάμε εκεί. Το πιο λαμπρό παράδειγμα εύστοχης γενίκευσης μέσα από μία περιορισμένη και τυχαία εμπειρία είναι ο νόμος της παγκόσμιας έλξης του Νεύτωνα (με αφορμή την πτώση ενός μήλου, όπως λέγεται).

Συχνά, με τις έννοιες αντανakλούμε -θέλουμε δεν θέλουμε- πολύ πιο πολλά και η ανεπάρκειά τους δεν είναι περισσότερη από αυτήν των καθαρών αντιλήψεων. Αντιθέτως, όταν αντιλαμβανόμαστε αυτό δεν ση-

μαίνει, ότι διαπιστώνουμε ή προσέχουμε όλα τα γνωρίσματα στη σύνθετη αντίληψη και συχνά διαπιστώνουμε στα πράγματα ανύπαρκτες μορφές, σχέσεις, δυνατότητες και τη διατηρούμε παραμορφωμένη, χωρίς να μπορούμε να καταλάβουμε τι πραγματικά αντιλαμβανόμαστε. Εξάλλου, πολλά απ' όσα γνωρίζουμε δεν μπορούμε να τα βρούμε στη δική μας εμπειρία ή δεν είναι δυνατό ν' αποκαλυφθούν άμεσα από τους αισθητηριακούς λήπτες μας, όπως λ.χ. ο περίπλοκος ανθρώπινος εσωτερικός κόσμος. Πιο πολύ βασιζόμαστε «τυφλά» στην εμπειρία κάποιων άλλων, παρά στη δική μας, όπως λ.χ. συμβαίνει με την ιστοριολογική γνώση. Όμως τα πράγματα συνδέονται και αλληλοεπηρεάζονται και είναι δυνατό να καταλαβαίνουμε μερικά από τα στοιχεία τους με έμμεσο τρόπο, από τις συνέπειες και τις ομοιότητές τους. Οι σχέσεις των μερών, οι δυνατοί τρόποι ν' αλληλεπιδράσουν, οι τρόποι με τους οποίους γίνονται και συνδέονται και τα κοινά στοιχεία τους είναι πάντοτε ένα μεγάλο μέρος της πραγματικότητας -το μεγαλύτερο-, το οποίο δεν είναι ορατό και μόνο με τη διάνοια μπορούμε να το ανακαλύψουμε, να το προσέξουμε και να το γνωρίσουμε καλύτερα.

Αν περιορίσουμε την έννοια της «εμπειρίας» και της «πράξης» μόνο στις πιο άμεσες αντιλήψεις μας, τότε πρέπει ν' αμφιβάλλουμε -αν όχι ν' αρνηθούμε- για την ύπαρξη αναρίθμητων πραγμάτων και δυνατοτήτων, τα οποία εμείς οι ίδιοι δεν τα έχουμε αντιληφθεί, να αποκαλέσουμε «θεωρία» την ύπαρξή τους και να πιστέψουμε μόνο όταν εμείς οι ίδιοι τα αντιληφθούμε. Με τέτοιο περιορισμό στην έννοια της εμπειρίας και της πράξης είναι ασυνέπεια να εννοούμε γενικά σαν εμπειρική γνώση, τη σχετική εμπειρία κάποιων άλλων και σαν απόδειξη τη δυνατότητά μας να την αποκτήσουμε. Αναρίθμητα είναι εκείνα, τα οποία ο καθένας δεν θ' αντιληφθεί ποτέ, για τον έναν ή για τον άλλο λόγο και όσο δεν πραγματοποιείται αυτή η δυνατότητά μας είναι ασυνέπεια να μιλάμε για εμπειρία (με το πρόσχημα πως είναι δυνατή).

Όμως, όλοι το γνωρίζουμε, υπάρχουν ορισμένα πράγματα και δυνατότητες, ασχέτως αν εμείς δεν μπορούμε ή δεν έτυχε ακόμα να αντιληφθούμε (λ.χ. μία μακρινή μας περιοχή). Όλοι γνωρίζουμε, ότι δεν είναι τυχαίο, που δεν μπορούμε να είμαστε το ίδιο αβέβαιοι για όλα όσα δεν

έχουμε αντιληφθεί (λ.χ. το ίδιο αβέβαιοι, ότι τα γεγονότα που βλέπουμε στην τηλεόραση είναι αληθινά, ότι αύριο ο ήλιος δεν θα ανατείλει και ότι υπάρχει εξελιγμένη ζωή και σε άλλους πλανήτες). Έτσι προσδιορίζουμε τις πράξεις μας επηρεασμένοι από την έμμεση θεωρητική γνώση μας και συχνά υπό πίεση χρόνου, χωρίς να είμαστε απεγνωσμένοι ή περιορισμένοι όπως τα ζώα. Η δυνατότητα να τα αντιληφθούμε ανατρέπει αυτόν τον περιορισμό της εμπειρίας και επιβεβαιώνει, ότι η εμπειρία δεν είναι μόνο η δική μας και η πιο άμεσα προσληφθείσα. Περιλαμβάνει και ένα πολύ μεγάλο μέρος θεωρητικής και έμμεσης γνώσης, η οποία δεν παύει να είναι θεωρητική (και εν δυνάμει πραγματική) σχετικά με εμάς, ασχέτως αν αυτή η γνώση είναι ή έγινε εμπειρία για κάποιους άλλους.

Η ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΑ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ

Όπως γίνονται λάθη από την ανεπίτρεπτη γενικότητα των εννοιών, έτσι συμβαίνει και το αντίθετο λάθος, ν' αποκρύπτουμε τα κοινά στοιχεία πολλών πραγμάτων, συγκεντρώνοντας πολλές συγγενικές ή ειδικότερες έννοιες μέσα σε πολλές διαφορετικές λέξεις. Είναι συνηθισμένο να γίνονται διαπιστώσεις για μικρότερο αριθμό πραγμάτων απ' όσο μας επιτρέπεται ή ν' ανακαλύπτονται σχέσεις ανάμεσα σε πράγματα, για τα οποία είχαμε προκαταλάβει ότι δεν συνδέονται. Όταν λ.χ. λέμε σε κάποιον, πως η ζωή του θα ήταν διαφορετική αν είχε γεννηθεί σ' ένα διαφορετικό τόπο ή από μία διαφορετική πράξη του στο παρελθόν, αυτή είναι μία αξιόπιστη διαπίστωση, η οποία μπορεί να γίνει για αναρίθμητους άλλους.

Παλαιότερα, έτσι περιόριζαν την έννοια της ουσίας στα χημικά στοιχεία, αντιπαρέθεταν την ενέργεια με την ύλη, το φως δεν ήταν ένα μέρος της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας, η ψυχή ήταν ανεξάρτητη αν όχι διαφορετική από την υλική βιοσύνθεση, η φυσική πιο άσχετη από τη χημεία...και η αισθητικότητα δεν ήταν ένας άλλος τρόπος της διάνοιας. Πολύ συχνά διατυπώνουμε τις ίδιες γενικές αλήθειες με άλλα διαφορετι-

κά λόγια και οι εξειδικευμένοι ανακαλύπτουν τις μερικές περιπτώσεις, ύστερα από μεγάλη διάρκεια αναζήτησης και με πολύ κόπο. Δεν είναι τυχαίο, που ο άνθρωπος μπορεί να διανοείται και να διαμορφώνει απόψεις για πράγματα που ξεπερνούν την εμπειρία του, για τα πιο μακρινά, τα πιο μεγάλα και τα πιο μικρά, για τα αόρατα και για όλο το Σύμπαν. Και οι φιλόσοφοι δεν ήταν τόσο παραπλανημένοι και ξεροκέφαλοι, όσο φαίνεται από τις ασυνέπειες, τα λάθη και τις διαφορές τους.

Αναρίθμητες συγγενικές λέξεις εκφράζουν το ίδιο πράγμα από άλλη οπτική γωνία, με διαφορετικές σχέσεις και συμπεριφορά. Μάνα ως προς το παιδί, γιαγιά προς το εγγόνι, κόρη η ίδια προς τους δικούς της γονείς, γυναίκα προς τον άνδρα, άνθρωπος προς το ζωικό βασίλειο, μητέρα με διαφορετική λέξη. Όταν έχουμε παρακολουθήσει πώς ένα και το ίδιο πράγμα μπορεί να ενεργεί με διαφορετικούς τρόπους, να μεταμορφώνεται και να περνάει από διάφορες φάσεις, τότε οι διαφορετικές λέξεις δεν μας μπερδεύουν. Αντιθέτως, μας αποκαλύπτουν τις δυνατές αποκλίσεις και τις πιθανές διασυνδέσεις τους. Όταν, όμως, έχουμε ονομάσει διαφορετικά και τυχαία ένα πλήθος πραγμάτων, χωρίς να έχουμε προσέξει προηγουμένως όλους τους τρόπους, που εκείνα συνδέονται και εξελίσσονται, τότε οι λέξεις γίνονται αυταπάτες. Σαν χιλιάδες καθρέφτες που αντανακλούν αυτό το οποίο θέλουμε να πλησιάσουμε. Το νόημα αυτών των λέξεων ίσως να είναι αρκετό για να προσδιορίσουμε κάτι αναγνωρίσιμο και το όνομα να βοηθάει στην αρχειοθέτηση. Είναι ωστόσο, αβάσιμα επιλεγμένο και αποσπασμένο και αυτό προκαλεί λάθος εντυπώσεις, ανύπαρκτες αντιθέσεις, ανόητες απορίες και διαστρεβλωμένες απόψεις.

Αυτή η ποικιλία στο λεξιλόγιο και οι λεπτές διαφορές των νοημάτων μπορεί να εμπνέουν τους λογοτέχνες και τους φιλόσοφους και να προσφέρουν διέξοδο στην εκφραστικότητά τους. Εύκολα όμως, προκαλούν σύγχυση και παραπλάνηση στη συνεπή διαμόρφωση των απόψεών μας και εύκολα χάνεται η επαφή με τα πράγματα. Φανταστείτε τους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, πόσο ανώμαλοι γίνονται για τη θεωρητική αναζήτηση, όταν επιτρέπουν να εκφράσουμε σαν ουσιαστικό (σαν ένα συγκεκριμένο πράγμα) κάτι που πραγματικά υπάρχει μόνο σαν

ενέργεια ή όπως ένα πολύπλοκο φαινόμενο (λ.χ. η ψυχή). Το ίδιο όπως όταν διαχωρίζουμε τα άψυχα πράγματα σε αρσενικά και σε θηλυκού γένους ή όταν άσχετα πράγματα έχουν παρόμοια ονομασία και ίδια πράγματα ονομάζονται τελείως αντίθετα, χωρίς να φαίνεται από τις λέξεις η ομοιότητά τους.

Ένα από τα πιο ξεχωριστά παραδείγματα ασυνέπειας από αβάσιμη χρήση των εννοιών στο χώρο της Επιστήμης είναι η χρήση του όρου «δύναμη» με υπονοούμενη την άπειρη ταχύτητα μετάδοσής της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με αβάσιμη αποδοχή της άπειρης ταχύτητας αλλά βλέπουμε ακόμα, πως η εμπειρία μπορεί να μας εξαπατήσει, όταν προέρχεται από άγνωστα φαινόμενα και όταν είναι δύσκολο να μετρηθούν. Η σύγχρονη φυσική έπεσε σε περιπέτειες από την αβάσιμη αποδοχή της άπειρης ταχύτητας μετάδοσης ορισμένων δυνάμεων, και οι επιστήμονες με μεγάλη καθυστέρηση και με έκπληξη ανακαλύπτουν την ανακρίβεια προγενέστερων θεωριών, οι οποίες ήταν τυφλά αποδεκτές επί μερικούς αιώνες. Όλοι οι τύποι και οι υπολογισμοί, οι σχετικοί με τη μετάδοση της δύναμης, με την ταχύτητα, την επιτάχυνση δεν είναι συνεπείς για όλα τα φαινόμενα και ακόμα διορθώνονται. Η έννοια του χρόνου έχει γίνει πολύ ρευστή αγγίζοντας τα όρια της τρέλας.

Στην επιστήμη μεταχειρίζονται όρους και νοήματα, τα οποία οδηγούν μόνο τους από τον ένα ειδικό γνωστικό χώρο στον άλλο και εκτός αυτού. Είναι όροι και έννοιες για φαινόμενα, τα οποία δεν είναι ξεκομμένα από άλλα πράγματα και φαινόμενα και τα οποία ξεφεύγουν από τα προκαθορισμένα όρια του γνωστικού χώρου που διεκδικούν. Όχι λίγες φορές, ασαφείς έννοιες χρησιμοποιήθηκαν επιπόλαια και οδήγησαν σε αδιέξοδα κορυφαίους επιστήμονες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, δικαιούμαστε να αναφερθούμε «παράπλευρα» σε ζητήματα της αρμοδιότητάς τους και να εισχωρήσουμε σαν διωγμένοι στο χώρο που εκείνοι έχουν εξοικειωθεί, όπως τον υπερβαίνουν σαν πειρατές. Η γλώσσα για τις επιστήμες είναι το κοινό διάμεσο της δημιουργίας και της ανάπτυξής τους, όπως είναι ο κορμός για το δέντρο. Για παράδειγμα, οι πιο συχνές λέξεις

που χρειάζονται για τη σύνδεση αυτών που ονομάζονται υποκείμενο, αντικείμενο, κατηγορούμενο σε μια πρόταση, όπως τα ρήματα "είναι" και "έχει", οι προθέσεις και οι σύνδεσμοι. Συχνά για να χρησιμοποιήσουμε αυτές τις λέξεις θα έπρεπε να έχουμε γνωρίσει καλά, μετά από επιστημονική έρευνα. Αλλά χωρίς αυτές τις συνδετικές λέξεις δεν μπορούμε να σκεφτούμε, να εκφραστούμε και να επικοινωνήσουμε σε πλήθος περιπτώσεων και καθημερινά. Το νόημα σε μια μόνο λέξη μπορεί να ακυρώνει ένα πλήθος σκέψεων και εκτιμήσεων, που συνδέονται με το νόημα αυτής.

ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΛΕΞΕΙΣ

Είναι σημαντικό να υπενθυμίσουμε (χωρίς περιττές πληροφορίες) κάποια γνωστά φαινόμενα τα οποία διδάσκονται από τα σχολικά χρόνια. Γνωρίζουμε, ότι τα χρώματα δεν υπάρχουν έξω από τον εγκέφαλό μας, επάνω στα πράγματα. Υπάρχει ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία σε διάφορες συχνότητες (κυματάκια με κάποιο ρυθμό εναλλαγής, ας πούμε), από την οποία ένα μικρό μέρος γίνεται αντιληπτό με το μάτι. Το φως στην πιο χαμηλή συχνότητα (με τον πιο αργό ρυθμό εναλλαγής στα κυματάκια), εμείς το βλέπουμε προς το ερυθρό χρώμα ενώ στην υψηλότερη συχνότητα το βλέπουμε προς το ιώδες. Οι συχνότητες των κυμάτων που βρίσκονται πέρα από το ερυθρό και το ιώδες (υπέρυθρο και υπεριώδες) δεν γίνονται άμεσα αντιληπτές με το μάτι και δεν δημιουργείται κάποιος χρωματισμός. Οι υπόλοιπες συχνότητες κυμάτων εντός των ορίων που μπορούμε να βλέπουμε (όπως του ηλιακού φωτός), όλες μαζί φαίνονται σαν λευκό φως. Το ηλιακό φως είναι ένα μικρό μέρος από τη συνολική ακτινοβολία του άστρου. Το λευκό φως από τεχνητό φωτισμό μπορεί να έχει μια λεπτή απόχρωση, όπως κιτρινωπή ή γαλάζια. Όπως ο Νεύτων έδειξε, το σύνθετο ηλιακό φως μπορεί να αναλυθεί και τότε τα ξεχωριστά κυματάκια που το αποτελούν φαίνονται με τα γνωστά μας χρώματα.

Τα υλικά πράγματα γύρω μας απορροφούν τη μία ή την άλλη συ-

χνότητα ακτινοβολίας και ανακλούν ορισμένες άλλες. Όταν οι ακτινοβολίες προσπέσουν στο αισθητήριο της όρασης αυτά τα εναλλασσόμενα κυματάκια προκαλούν βιοχημικές μεταβολές και πιο πέρα με τους γνωστούς τρόπους δημιουργούν στον εγκέφαλο την εντύπωση του χρώματος. Όταν τα πράγματα δεν ανακλούν τις ορατές μας συχνότητες αλλά τις απορροφούν, τότε λέμε ότι φαίνονται μαύρα. Αντιθέτως, φαίνονται άσπρα όταν τις ανακλούν όλες. Κάπως έτσι συμβαίνει και με το αίσθημα του ήχου, όταν τα κυματάκια των μορίων της ύλης προκαλέσουν τη δόνηση του τύμπανου μέσα στο αυτί. Χωρίς πολλά λόγια, τα αισθήματα που δημιουργούνται από τα αισθητήρια βιολογικά όργανα αντανακλούν ιδιότητες και μεταβολές των πραγμάτων. «Μεταφέρουν» εάν προτιμάτε, κάποια πληροφορία για τα εξωτερικά πράγματα, χωρίς να είναι εκείνα τα ίδια τα πράγματα.

Παρόμοια, οι λέξεις που χρησιμοποιούμε για να επικοινωνούμε και για να εξωτερικεύουμε τις ψυχικές διαθέσεις και τις απόψεις μας είναι οι φορείς των τελευταίων. Αντανακλούν και μεταφέρουν πληροφορίες για τα πράγματα, τα οποία συνήθως εμείς είδαμε, ακούσαμε, γενικά αισθανθήκαμε και σκεφτήκαμε. Τα σύμβολα, οι λέξεις, οι σωματικές κινήσεις φέρουν ένα νόημα, όπως λέμε. Δείχνουν ορισμένα στοιχεία στα πράγματα και αναπαριστούν ένα πλήθος πραγμάτων με σύντομο, συνοπτικό, αποσπασματικό και συνηθισμένο τρόπο. Όμως τα πράγματα δεν είναι οι λέξεις και τα σύμβολά μας και αυτά δεν τα «αντιπροσωπεύουν» επαρκώς στο 100%. Επίσης οι λέξεις και τα σύμβολα δύσκολα μεταφέρουν ακριβώς αυτά τα οποία βρίσκονται μέσα στο δικό μας κεφάλι ως πληροφορίες, παρατηρήσεις και σκέψεις. Λέμε «άνθρωπος» και συνήθως φανταζόμαστε όλα εκείνα τα γνωρίσματα που είναι ίδια σε όλους σχεδόν τους ανθρώπους και τους ξεχωρίζουν από τα άλλα ζώα. Όμως, υπάρχουν πολλές και μεγάλες διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους, για τις οποίες μπορούμε να μιλάμε ατελείωτα, εάν αρχίσουμε να προσέχουμε τον καθένα ή την κάθε ομάδα ξεχωριστά. Γι' αυτό στο άκουσμα της λέξης θα ξεπεταχτούν και διάφορες εικόνες από ανθρώπους, που εμείς οι ίδιοι είδαμε και κάπως μας σημάδεψαν.

Καθημερινά στην επικοινωνία μας προσπαθούμε να επιτύχουμε την

ολική μεταφορά των διανοημάτων, των βιωμάτων και των εμπειριών μας και χωρίς διαστρεβλώσεις. Με το κατάλληλο λεξιλόγιο, με τη σύνδεση των γραμματικών προτάσεων, με το ύφος, με τις κινήσεις του σώματος και σχεδιάζοντας. Πρέπει οι λέξεις, τα σύμβολά μας και η σειρά τους να διεγείρουν στον παραλήπτη τα ίδια νοήματα, τις ίδιες πληροφορίες και τις ίδιες εντυπώσεις, όπως είναι μέσα στο δικό μας μυαλό ή όπως επιδιώκουμε. Αλλά και όταν αυτό το επιτυγχάνουμε, τότε μαζί με την επιθυμητή πληροφορία μεταδίδουμε τα δικά μας κενά γνώσης και τις δικές μας επιλογές στην παρατήρηση. Μεταδίδουμε ακόμα όσα δεν είδαμε, δεν ακούσαμε, δεν διανοηθήκαμε, τα λάθη και τις ανακρίβειες μας. Πολλές φορές συμβαίνει και αντιστρόφως, μερικές λέξεις τις οποίες χρησιμοποιούμε καθημερινά όταν σκεφτόμαστε ή επικοινωνούμε, να μην μπορούμε να περιγράψουμε το νόημά τους πιο αναλυτικά, όταν μας ρωτήσουν τι αυτές σημαίνουν. Στην προσπάθεια να καταλάβουμε και εμείς οι ίδιοι τι εννοούμε, αποκαλύπτουμε μία απίστευτη δυσκολία.

Από την σύντομη υπενθύμιση για τη διαφορά ανάμεσα στη γνώση και στα πράγματα γίνεται φανερό πόσο σημαντική είναι η «διαχείριση» της γλώσσας και οι αρχικές λέξεις, τις οποίες όλοι χρησιμοποιούμε για να επικοινωνήσουμε, να συνεννοηθούμε και για να επεκτείνουμε τη γνώση μας. Είναι τεράστιας σημασίας να θυμόμαστε αυτή τη διαφορά. Θα έπρεπε να διδάσκεται στο σχολείο με μεγαλύτερη προσοχή και πιο αναπτυγμένα και όχι σαν κάποια περαστική παράγραφος ή όπως ένα σύντομο κεφάλαιο της ψυχολογίας. Η δυνατότητα της ανθρώπινης σκέψης και γνώσης είναι προκαθοριστική για το σύνολο της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της εσωτερικής ζωής, όπως και για την επικοινωνία. Ο Άγγλος φιλόσοφος του 17ου αιώνα John Locke, σε μία σπουδαία πραγματεία του για την ανθρώπινη νόηση έγραφε: «Είμαι έτοιμος να πιστέψω ότι αν ερευνούσαμε πιο βαθιά τις ατέλειες της γλώσσας, που θεωρείται το όργανο των γνώσεών μας, το πιο μεγάλο μέρος των αμφισβητήσεων θα έπεφταν μόνες τους και ο δρόμος για τη γνώση και ίσως για την ειρήνη θα ήταν πολύ πιο ανοιχτός για του ανθρώπους, όσο δεν είναι ακόμα». Πιστέψτε τον και ξεριζώστε την πίστη που έχετε σε πολλούς κερδοσκόπους και φιλόδοξους! Να απλές και προσγειωμένες απόψεις,

χωρίς χρηματοδότηση και χωρίς τεχνολογικά μέσα, με τρομερή ισχύ για να αλλάξει ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε και ολόκληρη η κοινωνία. Είμαστε όμως βιαστικοί (και παρασυρμένοι) για να τα βρούμε και να τα κάνουμε όλα και θεωρούμε χρονοτριβή να σκεφτόμαστε προσεκτικά και με λογική.

Ο άνθρωπος διαθέτει άμεσα τη δυνατότητα να διατηρεί και να επεξεργάζεται τα δεδομένα των αισθήσεων και να μην περιορίζεται σε αυτά. Τα περισσότερα δεδομένα (πληροφορίες) των αισθήσεων χάνονται αν δεν υπάρχουν τα αντίστοιχα πράγματα, χωρίς τους ίδιους τρόπους επίδρασης και χωρίς τους ίδιους συσχετισμούς μας με το περιβάλλον. Με τη διατηρημένη εμπειρία και με τη γνώση των εξωτερικών πραγμάτων, ο άνθρωπος μπορεί να καθορίζει και να ρυθμίζει τις εξωτερικές πράξεις του και να αυτοεπηρεάζεται, χωρίς εκείνα να είναι παρόντα στις αισθήσεις του και χωρίς να υπάρχουν ή να τον επηρεάζουν πραγματικά. Αυτή η σταθερή δυνατότητα διατήρησης των πληροφοριών και της επεξεργασίας τους ξεχωρίζει τον άνθρωπο από όλα τα άλλα ζώα, εσωτερικά και εξωτερικά. Διαφορετικά ο άνθρωπος θα επηρεαζόταν μόνο από τις αισθήσεις σαν κάθε άλλο ζώο και θα συμπεριφερόταν πιο τυχαία, απλά, χωρίς συνέχεια και όχι δημιουργικά. Ενώ χωρίς καθόλου τις πληροφορίες των αισθήσεων το σώμα θα ήταν νεκρό και θα επηρεαζόταν από έξω του, όπως όλα τα άψυχα σώματα.

Με τη φωνή είναι δυνατός ένας από τους πολλούς τρόπους εξωτερικής. Με την έναρθη γλώσσα, ο άνθρωπος μπορεί να εξωτερικεύει όσα βρίσκονται εσω-διανοητικά του αλλά και να αποτυπώνει και να τα επεξεργάζεται. Όχι μόνο δεν υπάρχει πράξη, που να μην επηρεάζεται από την προηγούμενη εμπειρία του από τη μνήμη και τη σκέψη του, αλλά δεν θα μπορούσε ούτε να πράξει δημιουργικά, με συνεκτικό τρόπο και με στόχευση στο αποτέλεσμα. Κατά συνέπεια τότε δεν θα μπορούσε να διαφοροποιηθεί ο «εσωτερικός κόσμος» του και ούτε θα μπορούσε να κατευθύνει και να διαμορφώσει ο ίδιος την εμπειρία του με τις επιλογές του και με τις εξωτερικές δραστηριότητές του. Σχεδόν όλες οι δραστηριότητες του ανθρώπου και η διάθεσή του δημιουργούνται και επηρεάζονται διαρκώς από τη διατηρημένη εμπειρική γνώση του και από τους

στοχασμούς του επάνω σε αυτήν. Και όχι μόνο αυτό, αλλά **ως το σημείο να συμπεριφέρεται και να ενεργεί περισσότερο επηρεασμένος από το έσω του παρά από εκείνα, τα οποία αντιλαμβάνεται πραγματικά έξω του**. Η σκέψη δίνει τη δυνατότητα της διατήρησης (αναπαράστασης) των αισθητηριακών εντυπώσεων και της συσχέτισης των δεδομένων "καταργώντας" το χρόνο και το χώρο. Η σκέψη έτσι αποσπασμένη από τις στιγμιαίες πληροφορίες των αισθήσεων έχει την ικανότητα να "φτιάξει" το δικό της κόσμο και να επιλέγει την εμπειρία της. Η ύπαρξη υλικής και βιολογικής διαδικασίας για κάθε ψυχολογική και διανοητική συμπεριφορά δεν αναιρεί την παραπάνω διαπίστωση για τον άμεσο και ρυθμιστικό ρόλο της σκέψης. Να ληφθεί ακόμα υπόψη, ότι το βιολογικό σώμα και η οργάνωσή του δεν είναι ανεξάρτητα από αυτή την εσωτερική παρουσία, την οποία αποκαλούμε "ψυχή" και "πνεύμα", ακόμα και αν τα τελευταία θεωρηθούν λειτουργίες του βιολογικού σώματος.

ΜΕΡΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΛΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

Παραδείγματα λογικής συνέπειας, με την οποία μπορεί κάποιος να εκφράσει άποψη και να πάρει θέση υπέρ ή κατά σε ειδικά ζητήματα, χωρίς να είναι ειδικός και να αποφύγει λάθη, παρά την άγνοιά του.

> Υπάρχουν ζητήματα και απόψεις, με τα οποία δεν συμφωνούμε. Διότι διαφωνούμε εξ αρχής με τη βάση επάνω στην οποία αναπτύσσονται. Δεν χρειάζεται να εξοικειωθούμε μαζί τους. Δεν αποδεχόμαστε τα αρχικά δεδομένα που χρησιμοποιούν. Λ.χ. όταν κάποιος μας περιγράφει πως είναι ο παράδεισος και η κόλαση στο μεταθανάτιο κόσμο. Δεν χρειάζεται να εισχωρήσουμε σε βάθος στις αρχαίες θρησκευτικές γραφές και να διδαχθούμε ιστορικές λεπτομέρειες για να πάρουμε μία θέση, όταν εξ αρχής με βάση κάποια άλλη εμπειρία απορρίπτουμε την ύπαρξη

άυλων ζωικών μορφών, όταν απορρίπτουμε την ύπαρξη θεανθρώπων, όταν αμφισβητούμε την αξιοπιστία των αρχαίων καταγραφών και αποκάλυψεων.

> Από τη διαπίστωση μερικών κοινών γνωρισμάτων στους ανθρώπους μέσα από την προσωπική εμπειρία μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για τη συμπεριφορά του ανθρώπου και την κοινωνία στα παλαιότερα χρόνια. Συμπεράσματα μέσα από γενικεύσεις, οι οποίες μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για το παρελθόν χωρίς να είμαστε ιστορικοί και αντιθέτως μας αποτρέπουν να οδηγηθούμε σε φανταστικές απόψεις. Όπως λ.χ. ότι οι αρχαίοι θεοί ήταν εξωγήινοι. Ενώ κάποιοι με πολλές ιστορικές γνώσεις έχουν υποστηρίξει υπερβολικές περιγραφές, έχουν εξηγήσει με πολλή φαντασία και με άτοπες θεωρίες (π.χ. φον Νταίνικεν).

> Δεν είναι λίγες οι λέξεις που χρησιμοποιούμε καθημερινά, χωρίς να αποδίδουν την πραγματικότητα. Είναι ασαφείς, επιδέχονται πολλούς ορισμούς και ο καθένας φέρνει στη φαντασία του διαφορετικές εμπειρίες με το άκουσμά τους. Συχνά, οι λέξεις αυτές δεν επιδέχονται περισσότερη ακρίβεια στον ορισμό τους και κάποιοι επιμένουν να τους αποδώσουν μία πραγματικότητα, όπως τη φαντάζονται. Οι ειδικοί και οι στοχαστές ανεγείρουν θεωρίες, τις οποίες έπειτα επιχειρούν να τις επιβάλλουν στην πραγματικότητα, χωρίς τα αναμενόμενα αποτελέσματα και σε πολλές περιπτώσεις προκαλώντας μεγάλη καταστροφή. Πόσα έχουμε ακούσει να λέγονται για την αγάπη, για την ελευθερία, τη δημοκρατία, τη ψυχική υγεία! Καλό θα ήταν να τις αποφεύγουμε και να περιγράφουμε τα πράγματα με περισσότερες λεπτομέρειες και την κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Όχι να μεταδίδουμε τη δική μας μοναδική εμπειρία και την επιθυμητή φαντασία μας με μία συνηθισμένη φράση, την οποία ο καθένας καταλαβαίνει διαφορετικά ή χρειάζεται να προσπαθήσει υπερβολικά πολύ για να τη καταλάβει.

> Παράδειγμα. Σε ποιον από τους δύο γονείς μοιάζει το μωρό; Ενώ δεν είναι τόσο φανερό στα μάτια μας, γιατί να κοπιάζουμε και να λογομα-

χούμε για να πείσουμε ότι συμβαίνει πραγματικά, κάτι που βρίσκεται στη φαντασία και στις επιθυμίες μας; Εκτός και αν έχουμε αποφασίσει να κάνουμε βαθιά επιστημονική έρευνα...

> Σε δύο μεγάλες πόλεις A και B που συνορεύουν, υπάρχουν περιοχές τους που βρίσκονται πολύ κοντά. Εντός της ίδιας πόλης υπάρχουν περιοχές που απέχουν περισσότερη απόσταση και ίσως να μην εξυπηρετούνται ούτε από κάποιο μέσο μαζικής μεταφοράς. Συμβαίνει αντιθέτως, μεταξύ των δύο πόλεων A και B να είναι πιο εύκολο και πιο γρήγορο να μεταβούμε από τη μία περιοχή της μιας πόλης A στην άλλη πόλη B. Έτσι, σε αυτή την περίπτωση μπορούμε να πούμε, ότι για να πάμε από την πόλη A στην ίδια πόλη A είναι πιο μακριά και πιο δύσκολο από ότι να πάμε από τη μία πόλη A στην άλλη πόλη B. Αυτό θα ακουστεί παράξενο και αντιφατικό (για παράδειγμα, ότι μπορεί να είναι πιο εύκολο να μεταβούμε από το λιμάνι του Πειραιά στην περιοχή του Θησείου, μέσω του τρένου, παρά από το λιμάνι του Πειραιά σε μια άλλη αποβάθρα, στην άλλη άκρη του ίδιου λιμανιού). Αν πω ότι βρίσκομαι στην πόλη A και δεν είναι εύκολο να μεταβώ κάπου εντός της πόλης A, αλλά είναι πιο εύκολο να μεταβώ στην πόλη B, η οποία απέχει πολλές φορές πιο μακριά, σίγουρα θα μου ζητήσουν μια διευκρίνηση.

Κατά παρόμοιο τρόπο, οι λέξεις με τις οποίες περιγράφουμε τα πράγματα, μπορεί να είναι ορισμένες με σαφήνεια και κάθε λεπτομέρεια, αυτή η σαφήνεια όμως μπορεί να εμποδίζει να παρατηρήσουμε πόσο πλησιάζει το νόημα και το φαινόμενο με το νόημα μιας άλλης λέξης και να σκεφτόμαστε δυο φαινόμενα σαν ανεξάρτητα και άσχετα, ενώ αυτά αποτελούν στιγμές ενός και του ίδιου φαινομένου ή δυο φαινόμενα που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα μεταξύ τους.

> Μου ζητούσαν ανταλλακτικά ηλεκτρονικά εξαρτήματα και πριν πει ο πελάτης όλα τα γράμματα και τα νούμερα, που ήταν ο κωδικός του εξαρτήματος, απαντούσα αρνητικά ότι δεν υπήρχε διαθέσιμο. Πώς απαντούσα χωρίς να έχω ακούσει όλον τον κωδικό, απορούσαν μερικοί. Κάποιοι το απέδιδαν σε φυγοπονία. Η εξήγηση ήταν απλή. Δεν διέθετα κα-

νένα εξάρτημα, το οποίο να άρχιζε με τα πρώτα γράμματα (ή αριθμούς), που καθόριζαν μία σειρά από πολλά παρόμοια εξαρτήματα. Όποια κι αν ήταν η συνέχεια του κωδικού, δεν είχε νόημα. Δεν είχα και το βιβλίο για να βρω κάποιο αντίστοιχο. Η απάντηση θα ήταν ξανά αρνητική. Αρκούσε που γνώριζα ποιες σειρές εξαρτημάτων (από τα πρώτα γράμματα του κωδικού τους) βρίσκονταν στα μικρά συρτάρια.

> Σε μία άλλη περίπτωση με ρώτησαν εάν τηλεφώνησα... και απάντησα αμέσως αρνητικά «όχι», πριν ολοκληρώσουν την ερώτηση. Πώς γνώριζα για ποιον θα έλεγαν, απόρησαν. Η ανταπάντηση ήταν απλή: Δεν είχα τηλεφωνήσει σε κανέναν.

> Παράδειγμα περιορισμού του εύρους μιας έννοιας: Συχνά θα ακούσουμε πόσο διαφορετική θα ήταν η ζωή μας και η συμπεριφορά μας εάν είχαμε πράξει διαφορετικά στο παρελθόν ή αν κάτι δεν μας είχε συμβεί. Αυτή είναι μία διαπίστωση που μπορεί να γίνει για όλους. Η δεκαετία του '80 ήταν ανεπανάληπτη και ξεχωριστή. Περιορίζουμε την αλήθεια σε αυτή τη δεκαετία, όταν αυτό ισχύει για όλες τις δεκαετίες. Θα ήταν πιο εύστοχο να τη χαρακτηρίσουμε πιο συγκεκριμένα με τα γνωρίσματα που την ξεχωρίζουν.

Ένα άλλο παράδειγμα. Το κλάσμα $2 / \sqrt{2} = \sqrt{2}$. Αυτό το αποτέλεσμα μπορεί να εντυπωσιάσει και να θεωρηθεί ξεχωριστή ιδιότητα των συγκεκριμένων αριθμών. Όταν όμως, δούμε πως κάθε αριθμός διαιρεμένος από τον ίδιο αριθμό σε ρίζα έχει αποτέλεσμα τον διαιρέτη, τότε δεν θα ψάξουμε ποια ιδιαίτερη σχέση υπάρχει ή δεν υπάρχει στους συγκεκριμένους αριθμούς.

> Άλλο παράδειγμα απλής και κοινής λογικής. Μέσα στο λεωφορείο όλα τα παράθυρα ήταν θαμπωμένα και πολλοί επιβάτες στέκονταν όρθιοι. Ένας ζήτησε να ανοίξει λίγο το παράθυρο. Ο άλλος που στεκόταν κοντά στο παράθυρο ζήτησε να κλείσει, διότι του ερχόταν ο κρύος αέρας. Γι' αυτόν ο κίνδυνος να ασθενήσει ήταν πιο πιθανός και φανερός. Με τα κλειστά παράθυρα ήταν πιο ασαφές και πιο αβέβαιο αν κάποιος

και ποιος θα μολυνθεί από κάποιο μικρόβιο και πόσοι στον αριθμό. Από μία άποψη είχαν δίκιο και οι δύο. Υπήρχε και η λύση... να απομακρυνθεί ο δεύτερος από το παράθυρο.

> Με την αυστηρή λογική, δεν είναι βέβαιο αν θα ζούμε αύριο. Λέγοντας αυτό σε ένα συνηθισμένο άνθρωπο, αυτός μπορεί χωρίς επιστημονική γνώση και τελείως επιπόλαια να ισχυριστεί με βεβαιότητα για τη ζωή του την επόμενη μέρα. Εάν βάλουμε ένα στοίχημα μαζί του, μάλλον θα το χάσουμε. Η επιπόλαια άποψή του δεν θα είναι τυχαία σωστή. Από την προσωπική εμπειρία του προκύπτει αμέσως, ότι είναι πιθανότερο να βρίσκεται στη ζωή στις αμέσως επόμενες ημέρες και ότι εκλείπουν οι λόγοι που θα μπορούσαν να τη στερήσουν τόσο γρήγορα. Αυτό που δεν είναι φανερό για εκείνον είναι η διαφορά της μεγάλης πιθανότητας από την 100% βεβαιότητα. Λοιπόν, κάτι το οποίο δεν είναι βέβαιο δεν είναι οπωσδήποτε αβέβαιο 100%.

> Κάποιος μεγάλης ηλικίας θυμάται με συγκίνηση τα παλαιότερα τραγούδια που του άρεσαν και μας τονίζει ότι έπαψε να υπάρχει καλή μουσική. Το σωστότερο θα ήταν να κάνουμε μια σύντομη καταγραφή και αναφορά στις μουσικές παραγωγές από τα χρόνια εκείνου έως τα νεότερα και να υπενθυμίσουμε μεγάλες επιτυχίες. Θα πρέπει να είμαστε ενημερωμένοι και γνώστες. Μπορούμε ωστόσο με την απλή λογική, χωρίς να είμαστε γνώστες ή μουσικοί, να καταλάβουμε ότι ο χρόνος συνεχίζει να κυλάει και δεν μπορεί να έπαψε να βγαίνει καλή μουσική. Δεν ακούγεται λογικό ότι η καλή μουσική έβγαине τα παλαιότερα χρόνια και ότι για το μέλλον δεν θα υπάρχουν ικανοί δημιουργοί, τραγουδιστές, μεγάλες εμπνεύσεις και επιτυχίες.

> Όταν οι συμπώσεις είναι υπερβολικά πολλές, όταν κάτι συμβαίνει σε απίθανο μεγάλο αριθμό, τότε αυτό λογικά μας κάνει εντύπωση και μπορεί να μας προβληματίσει. Κάτι ασυνήθιστο, κάτι που συμβαίνει σε μικρό αριθμό ή σπανίως, απαιτεί μία εξήγηση όταν θα συμβεί αντιθέτως. Και όταν αποδίδουμε κάτι κοινό σε μεγάλο αριθμό όμοιων πραγμάτων,

πρέπει να υποψιαζόμαστε μήπως το κάνουμε μεροληπτικά, έτσι επειδή φαίνεται να ταιριάζει ή βολεύει για να δώσουμε επιθυμητές εξηγήσεις.

> Έχουμε ακούσει πολλές φορές να προσπαθούν να εξηγήσουν με σκοτεινές δυνάμεις και με φανταστικό τρόπο (λ.χ. με την επίδραση των αστερισμών) κάποια συνηθισμένα γεγονότα τα οποία έχουν προκληθεί από ανθρώπινη δράση. Όπως λ.χ. το τροχαίο ατύχημα ενός πολιτικού. Ενώ αυτά τα γεγονότα, θα μπορούσαν να εξηγηθούν με πιο κοινό τρόπο και υπάρχουν πολλοί λόγοι, για τους οποίους αυτά τα γεγονότα θα μπορούσαν να προκληθούν με πιο έξυπνο, πιο απαραίτητο και πιο επιτυχημένο τρόπο. Η καχυποψία, η άγνοια και η απόσταση που μας χωρίζει από τα πράγματα παρακινούν εύκολα τη φαντασία και δεν μας αφήνουν να δούμε τα πιο απλά, υποτιμούμε τον παράγοντα «τύχη» και τις λεπτομέρειες που επηρεάζουν τη ζωή μας. Ένα σημαντικό γεγονός δεν γίνεται κατ' ανάγκη με σκόπιμο τρόπο και με την επιδίωξη κάποιων.

> Στην καθημερινή ζωή μας δεν έχουμε την υπερβολική αξίωση για βεβαιότητα, εξακρίβωση και απόδειξη σε κάθε κίνηση, σε κάθε σκέψη και πληροφορία. Τα χρονικά όρια είναι πειστικά και στις λεπτομέρειες δεν κολλάμε. Ευτυχώς, που δεν σκεφτόμαστε "επιστημονικά" σε πλήθος περιπτώσεων. Σε πολλές περιπτώσεις μπορούμε να γνωρίζουμε με υψηλά ποσοστά βεβαιότητας, χωρίς να χάσουμε χρόνο και χωρίς να περιπλεχθούμε σε υπολογισμούς και σε λεπτομέρειες. Όπως λ.χ. για την επικινδυνότητα του πολύ συχνού καπνίσματος τσιγάρων. Εισπνέουμε αέρια και αναλογίες τους διαφορετικά από τον αέρα του φυσικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο επιβιώνει κανονικά ο άνθρωπος στον περισσότερο χρόνο του. Αν ένας καπνιστής περίμενε τις ανακαλύψεις και τις αποδείξεις της επιστήμης για να σκεφτεί και να κόψει την κακή συνήθειά του, τότε θα ήταν αργά.

> Όταν ένα μικρό παιδί απαντήσει ότι $8+8$ ισούται με 9, αυτό το λάθος δεν είναι το ίδιο λάθος, όπως όταν απαντήσει ότι ισούται με 17. Η πρώτη απάντησή του δείχνει άγνοια της μονάδας, της έννοιας της πρό-

σθεσης, αδυναμία να μετρήσει μόνο με τη σκέψη και άλλες ενδεχόμενες αδυναμίες. Η δεύτερη απάντηση θα μπορούσε να είναι σωστή. Το παιδί μπορεί να μετρήσει, καταλαβαίνει ότι $8+8$ δεν ισούται με 9 και μάλλον του ξέφυγε λίγο ο υπολογισμός. Με την επανάληψη παρόμοιων ερωτημάτων που θέτουν παρόμοιες μαθητικές αριθμητικές πράξεις, μπορούμε να κάνουμε βέβαιες τις παρατηρήσεις μας για το μέγεθος και το είδος της αδυναμίας.

> "*Νους υγιής εν σώματι υγιεί*". Από τις πιο διάσημες ρήσεις της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, που προκαλεί την εντύπωση ενός τέλειου συνδυασμού, μίας ιδανικής αρμονίας, απαραίτητης για μία ονειρεμένη ζωή! Μπορεί το σώμα να είναι υγιές, ενώ κάποιιο από τα τμήματα ή τα όργανά του να είναι ασθενή, ακόμα και να λείπει; Να ρωτήσουμε και αντιθέτως: Μπορεί το σώμα να είναι ασθενές, αλλά τα όργανά του να είναι υγιή; Ναι, συμβαίνει και στις δύο περιπτώσεις, αν και χρειάζεται να αναλυθεί η έννοια του "σώματος" και να προσδιοριστούν τι είναι ο βιολογικός οργανισμός και τι είναι η ασθένεια, κάτι πολύ πιο δύσκολο από όσο νομίζουμε. Έτσι, λοιπόν, σε γενικές γραμμές, χωρίς πολλές αναλύσεις και θεωρίες, ο νους μπορεί να είναι υγιής αλλά το σώμα άρρωστο, όπως και αντιθέτως, ο νους, η ψυχή και το πνεύμα να είναι "άρρωστα" και το σώμα υγιές.

> Υπάρχει πάντα η πρώτη φορά για κάτι που δεν έχει γίνει στο παρελθόν. Μπορούμε λοιπόν, με βάση την εμπειρία να αποκλείουμε ένα λογικό ενδεχόμενο με τη σκέψη, ότι αυτό το ενδεχόμενο δεν έχει ξαναγίνει; Με βάση την εμπειρία κάποιοι μπορούν να αποκλείουν, ενώ με τη σκέψη δεν βρίσκουμε λόγους ενός τέτοιου αποκλεισμού.

> Ίσως η πιο σημαντική επιτυχία της απλής λογικής είναι η συγκρατημένη έκφραση της άποψής μας. Χωρίς καμία γνώση δεν θα κάναμε κανένα λάθος. Θέλω να πω, ότι η γνώση είναι πάντοτε ελλιπής και μπορεί να χρησιμεύει έτσι όπως μας βολεύει. Αν λέμε περισσότερα απ' όσα γνωρίζουμε πραγματικά, αυτό δεν εξηγείται μόνο από την άγνοια αλλά

και από τη γνώση και το θάρρος που δίνει. Η γνώση χωρίς τη δυνατότητα να βλέπουμε τα όριά της και χωρίς την αναζήτηση της βεβαιότητας τροφοδοτεί την πολυλογία, την παράνοια, τον αποπροσανατολισμό, τη σύγχυση και την αυταπάτη. Είναι σημαντικό να σιωπούμε ή να μη διαβεβαιώνουμε όταν κάπου αγνοούμε, να απαντούμε όταν είμαστε προετοιμασμένοι και να μην αποδεχόμαστε επιπόλαια όσα ακούμε ή διαβάζουμε.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ Η ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΕΨΗ*⁵

Οι άνθρωποι το βρίσκουν εύκολο να επικαλούνται την προσωπική εμπειρία τους -ιδιαίτερα οι γηραιότεροι απέναντι στους νεότερους- για να ενισχύσουν την αξιοπιστία των απόψεών τους. Μη ξεχνάμε όμως:

- Υπάρχουν πολλές διαφορετικές εμπειρίες από διαφορετικές περιοχές παρατήρησης και σε διαφορετική χρονική περίοδο.

- Δεν διαμορφώνεται εμπειρία χωρίς τη δυνατότητα μνημόνευσης και έτσι ένα μεγάλο μέρος της εξαρτάται από τη συγκράτηση των παρατηρήσεων στο φανταστικό όργανο που ονομάζουμε μνήμη.

- Με τις ίδιες αντιλήψεις (ιδιαίτερα εικόνες), όπως και με τις ίδιες πληροφορίες, ο καθένας μπορεί να κάνει διαφορετικές παρατηρήσεις (στην ποιότητα, στην ποσότητα και στη μονάδα του χρόνου). Η προσωπική εμπειρία σχηματίζεται με τη δική μας ιδιαίτερη συμμετοχή και δράση, που ρυθμίζει τις κινήσεις, τις σκέψεις και τις επιλογές μας.

- Η εμπειρία διευρύνεται και διατηρείται με διανοητικό στοχασμό (επεξεργασία) πάνω στις πληροφορίες των αισθήσεων. Σχεδόν το σύνολό της εξαρτάται από τη χρήση της γλώσσας, τι σκεφτόμαστε και από το ενδιαφέρον με το οποίο το πνεύμα εστιάζει στις πληροφορίες. Χωρίς προσεκτική σκέψη (στοχασμό), χωρίς παρατήρηση και εκτίμηση στις

---

⁵ * Αρχική καταγραφή και διατύπωση στο βιβλίο "Η Θεολογία της Επιστήμης" σελ. 93-94

πληροφορίες των αισθήσεων, χωρίς δημιουργική σκέψη, η εμπειρία δεν διευρύνεται, εξασθενεί και δεν αξιοποιείται.

- Πέρα από τον εαυτό μας, εμπειρία είχαν και έχουν αναρίθμητοι άλλοι άνθρωποι όπως εμείς, και έτσι μπορούμε (με το όργανο της γλώσσας) να την αντλήσουμε για να αυξήσουμε τη δική μας και για να κερδίσουμε χρόνο.

- Πολλές φορές, οι παρατηρήσεις, οι εκτιμήσεις και οι απόψεις δεν είναι σωστές, αλλά εμείς αυτές νομίζουμε ότι είναι πληροφορίες από την επαφή μας με τα πράγματα. Επίσης, το πέρασμα και το πλησίασμα ανάμεσα στα πράγματα δεν είναι οπωσδήποτε και παρατήρηση αυτών.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, τα ζώα δεν διευρύνουν την εμπειρία τους και εμείς δεν θυμόμαστε πολλά από τα πρώτα χρόνια της ζωής μας. Ένας άνθρωπος που έχει ζήσει περισσότερα χρόνια δεν έχει αποκτήσει περισσότερη εμπειρία ή από περισσότερες περιοχές και άνθρωποι με την ίδια μακρόχρονη εμπειρία δεν την αξιοποιούν το ίδιο, ενώ έτσι δεν εξασφαλίζεται περισσότερη αξιοπιστία. Διάνοια χωρίς εμπειρία ίσως δεν υπάρχει, αλλά χωρίς τη διάνοια είναι αδύνατη κάθε εμπειρία, ενώ χωρίς τη διατήρηση ορισμένων παρατηρήσεων με τη βοήθεια της σκέψης, η εμπειρία είναι λίγες αναμνήσεις.

Χρειάζεται να τονιστεί η παρατήρηση για τη διανοητική/πνευματική ικανότητα του ανθρώπου, με την οποία ο άνθρωπος συμπεριφέρεται με απεριόριστες επιλογές, σαν απεριόριστος από τα πράγματα και έτσι αυτός ξεχωρίζει από κάθε άλλο ζώο του επίγειου κόσμου: Η ικανότητα να σκέφτεται, να σχηματίζει απόψεις (με ανάμνηση, με γνώση και με φαντασία) και να κάνει εκτιμήσεις στις πληροφορίες του για τα πράγματα. Αυτή η διανοητική ικανότητα είναι θεμελιακή για να εξηγηθούν η δυνατότητα του ανθρώπου να σκέφτεται με λογική συνέπεια, αλλά και η δυνατότητα να σκέφτεται τρελά, με λάθη και με φαντασία, χωρίς να το αντιλαμβάνεται. Συγχρόνως είναι θεμελιακή για να εξηγήσουμε την ανθρώπινη συμπεριφορά και την αφάνταστη ποικιλία της, όπως και την απεριόριστη δυνατότητα για έκφραση. Η σκέψη με λογικά άλματα, με λάθη, με φαντασία και η εκφραστική αδυναμία και γενικά η σκέψη χωρίς συνέπεια

στη σύνδεση των νοημάτων είναι ένα φαινόμενο που μπορεί να ονομασθεί "πνευματική ή διανοητική απροσδιοριστία". Επομένως, δεν είναι καθόλου αντιφατικό και παράδοξο, κάποιος να σκέφτεται σωστά και να σταματάει σωστά τη σκέψη του χωρίς να έχει καλή γνώση, όπως μπορεί να σκέφτεται τρελά ενώ αυτός κατέχει περισσότερη γνώση.